

Оригиналан научни рад
Примљен: 11. јуна 2018.
Прихваћен: 23. новембра 2018.

УДК 327.8(497.1:497.2)"192/193"
314.151.3-054.74(=163.3)(497.1)"192/193"
323.283/.284(497.1)"192/193"
COBISS.SR-ID 275289868

Др СРЂАН МИЋИЋ, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ

e-mail: srdjan.micic@inis.bg.ac.rs

ПРОТОГЕРОВИСТИ ВМРО У ЈУГОСЛОВЕНСКОЈ СЛУЖБИ 1930–1935. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: У раду је анализирана једна од тактика коју су југословенски државни органи користили у борби против герилских и терористичких акција ВМРО, те нека од средстава која је Југославија употребљавала у односима са Бугарском. Рад је заснован на релевантној архивској грађи, домаћој и страној дневничкој, мемоарској и историографској литератури.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југословенско-бугарски односи, ВМРО, безбедносна политика, комитске акције, тероризам

Активности Унутрашње македонске револуционарне организације (Вътрешната македонска револуционна организација – ВМРО) и тзв. Македонско питање били су највећи проблем у југословенско-бугарским односима између два светска рата. Однос југословенских државних органа према македонствујушчима зависио је од два кључна фактора: врста легалних и илегалних активности које су покретане из Софије и ситуације унутар саме организације. Током међуратног периода дошло је до више расцепа унутар ВМРО-а.

* Рад је резултат рада на пројекту Института за новију историју Србије Срби у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници (No 47027), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Прво су се поделили на федералисте и аутономисте. Потом се од федералистичког крила одвојила струја која је била за сарадњу са комунистима, тзв. ВМРО (обједињена); а аутономистичко крило се поцепало на тзв. михајловисте и протогеровисте. На крају су се протогеровисти свели на шандановисте, након што су се два од три члана њиховог Централног комитета одрекли даљих револуционалних борби.

Ограничења чланка онемогућавају да изложимо све тактике које су југословенски државни органи користили против ВМРО и детаљнију анализу југословенско-бугарских односа, који ће бити изнети у најзначајнијим моментима. Југословенске тактике против герилских и терористичких акција ВМРО и средства коришћена у југословенској спољној политици према Бугарској покрећу неколико питања. Најзначајнија су легална дефанзивна и легитимна офанзивна средства која једна држава употребљава против незаконитог насиља. Односно, до којих граница расположивих могућности је једна држава спремна да се брани и које алтернативе је спремна да искористи. Основно питање које смо поставили у овом раду су могућности Југославије да искористи сукобе унутар илегалне македонске организације за спречавање њеног антидржавног рада на југословенској територији и за остваривање циљева југословенске државне политике.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца дефинисала је своју политику према Краљевини Бугарској и ВМРО на основу српског историјског искуства са Бугарима и односа два народа на територији Македоније у периоду до 1918, али и развоју међународних односа након Првог светског рата. Српска елита није имала поверења у бугарске политичаре и организације, чак ни према истакнутим представницима политике сарадње Јужних Словена Александру Стамболијском и БЗНС. Након што су се југословенски државници уверили у настојања бугарских земљоделаца да спроведу политику српско-бугарског измирења и југословенско-бугарског зближења, њихово насилно уклањање са власти и убиства најистакнутијих представника створили су утисак да су све бугарске нестраначке личности, политичке партије, војне и паравојне организације које су учествовале у државном удару од 9. јуна 1923, биле за обнову политике бугарског краља Фердинанда¹ и владе Васиља Радославова. У том све-

¹ Сходно двојном статусу бугарске државе од проглашења независности 1908. године, у раду користимо титулу краља када говоримо о спољној политици и међународном положају Бугарске, а титулу цара када говоримо о унутрашњој политици Бугарске.

тлу је перципирана влада Александра Цанкова 1923–1926, као и кабинет Андреја Љапчева, са франковилом Атанасом Буровим као министром иностраних дела 1927–1931. године. Ипак, министри иностраних дела Момчило Нинчић и Војислав Маринковић нису у другој половини двадесетих година одбацивали могућност да воде балканску политику Краљевине СХС која би се заснивала на сарадњи са Бугарском.²

Југословенски државни органи сматрали су да не постоје суштинске разлике између струја ВМРО које су се бориле за аутономни статус Македоније у оквиру Краљевине СХС и за стварање независне македонске државе у оквиру Балканске федерације, јер су њихове прокламоване циљеве схватили као параване за ревизионистичку политику. Међутим, сукоби разних струја македонствујућих омогућили су југословенским војним и цивилним органима да их користе за своје планове. Основни циљ је било јачање њихових међусобних анимозитета и обрачуна, ради слабења њихове акције на југословенском тлу.

У време Александра Стамболијског прихваћена је понуда сарадње граничних органа обе државе у спречавању прелазака комитета, што је правно-формално дефинисано Нишким споразумом.³ Након насилног обарања владе БЗНС, Краљевина СХС је разматрала и прихватала и друге опције борбе против ВМРО и ревизионистичке политике Бугарске. Због информација о припреми комитета за упад на југословенску територију појачано је присуство војних јединица и летећих одреда према граници са Бугарском. Југословенска влада је одбила предлог да српски четници пређу на територију Бугарске и обрачунају се са ВМРО, али је прихватила план да садејствују са

² Југословенско посланство у Софији је већ 1921. године оценило Андреја Љапчева као политичара са највећим утицајем у македонским круговима. Након формирања његовог кабинета, јануара 1926, очекивани су приснији односи бугарске владе и ВМРО, али је током марта схваћено да је процена била погрешна. (Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341), кутија 22, јединица описа 52 извештај Обавештајног одсека МИД, Бугарска бр. 10 од 12. марта 1926 (даље: АЈ, 341); Архив Југославија, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388), кутија 8, јединица описа 21, фолијације 285, 286 (даље: АЈ, 388); АЈ, 388-9-23, фолијације 876-878; Архив САНУ, Заоставштина Милана Антића 14.387/9791 (даље: Архив САНУ, 14.387); Војни архив, пописник 17, кутија 95г, предмет бр. 21, рег. 15, 16 – даље: ВА, п. 17).

³ Иван Ристић, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу (Нишки споразум) 1923. године”, *Архив. Часописа Архива Југославије*, XVIII, Бр. 1–2 (2017), 49–63; Živko Avramovski, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine”, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, Tom IX, (odg. Ur. Dr Dragoslav Janković, dr Bogumil Hrabak), Beograd, 1968, 143, 153.

оружаним одредима емиграната БЗНС, БКП и федералиста ВМРО на обарању владе Александра Цанкова.

Краљевина СХС успешно је искористила први раздор између аутономиста и федералиста ВМРО.⁴ Део федералистичког вођства пребегао је на југословенску територију, пруживши прве систематизоване информације о организацији граничних канала, јатака, тајних магацина и руководећим личностима аутономистичког крила,⁵ те преузевши вођство над четама Удружења противу бугарских бандита (УПББ).⁶ Поред учешћа у борбама против чета аутономиста на територији Јужне Србије, планирано је и њихово садејство са бугарским земљоделским и комунистичким емигрантима у насилном свргавању владе Александра Цанкова и обрачуна на тлу Бугарске са

⁴ Више о стварању Македонске федеративне емигрантске организације и Унутрашње македонске федеративне револуционарне организације, сукобу Тодора Александрова са Крумом Зографовим и потоњим сукобима два крила ВМРО, и политици владе Александра Стамболијског према федералистима и аутономистима видети у: Васил А. Василев, *Правителството на БЗНС, ВМРО и българи-югославските отношения* (София: БАН, 1991); Костадин Палешутски, *Македонско освободително движење след Първата световна война (1918–1924)* (София: БАН, 1991); Костадин Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941* (София: БАН, 1983).

⁵ На основу оскудно сачуване архивске грађе, стиче се утисак да југословенски државни органи нису имали прецизину слику о организацији ВМРО у Јужној Србији, јер сачувани извори углавном говоре о појединачним случајевима локалног карактера. Илустративан је пример телеграма посланика у Софији Милана Ракића из 1925, који је тражио од МИД-а да упозна све југословенске државне органе да кочански окружни војвода Панчо Михајлов (Панчо Михајлов Апостолов) и члан ЦК ВМРО Ванчо Михајлов (Иван Михајлов Гаврилов) нису једна већ две особе (Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395), кутија 13, јединица описа 132, фолијације 611–614; даље АЈ, 395). Први детаљни елаборати са класификованим информацијама и детаљима о ВМРО и руководећим личностима израђени су након преласка федералиста у југословенску службу (АЈ, 341–22–51 циркулар помоћника министра Панте Гавриловића, Пов. Бр. 1700 од 3 марта 1924; Иванъ Михайловъ, *Спомени III. Освободителна борба 1919–1924 г.*, ([Louvain], 1967), 81.

⁶ УПББ су основали штипски трговац Михајло Каламатијевић, велики жупан Добрица Матковић и Коста Миловановић Пећанац 1923; организација је установила контролу над источним делом Јужне Србије и вршила упаде на територију Пиринске Македоније 1924. године (Иванъ Михайловъ, *Спомени II. Освободителна борба 1919–1924 г.*, ([Louvain], 1965), passim; И. Михайловъ, *Спомени III*, passim; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, 130; Любомир Панайотов, Костадин Палешутски, Добрин Мичев, *Македоният въпрос и българо-югославските отношения*, (София: БКП, 1987) 58; Костадин Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, (София: БАН, 1998), 13, 19, 20; Срђан Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, *Војноисторијски гласник*, 1/2014, 212, 213).

аутономистима ВМРО који су подржавали режим успостављен након 9. јуна.⁷

Пораз федералиста у борби против аутономиста, убиства њихових најугледнијих представника Петра Чауљева и Тодора Панице 1924–1925. године,⁸ неуспех владе Љубомира Давидовића да умири ВМРО давањем шире амнестије емиграната из Јужне Србије⁹ и напуштање плана о државном удару у Бугарској у пролеће 1925,¹⁰ утицали су на промену југословенске тактике. Током 1925–1926. године настављено је финансирање легалног рада федералиста.¹¹ Преко

⁷ Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушичког пред органима Озне, приређивачи* (Београд: ИСИ – Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018), 376; К. Палешутски, *Македонско ослободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, 141, 143, 177, 178, 207, 208, 227–229, 235, 240, 244; К. Палешутски, *Македонско ослободително движење 1924–1934*, 22, 77; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, 138, 139, 147, 178; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, 217, 218, 221, 224, 229; др Иван Ристић, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект”, *Зборник Матице српске за историју*, Бр. 96 (2/2017), 95–97.

⁸ К. Палешутски, *Македонско ослободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, 229–254; К. Палешутски, *Македонско ослободително движење 1924–1934*, passim.

⁹ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, (Beograd: INIS, 2002), 111. Тодор Александров Попрушев је преко новинара Леона Неманова (Leon Neumann) тражио широку аутономију за Македонију и расформирање УПББ као предуслов за прелазак ВМРО на легалан рад. Љубомир Давидовић је одговорио да ВМРО није разбојничка организација, али да ниједна влада не може да прихвати аутономију јер су сматрали да се македонствујушчи нису одрекли ревизионизма према Македонији; те је поручио Тодору Александрову Попрушеву и да би УПББ био расформиран уколико ВМРО пређе на легалан рад (К. Палешутски, *Македонското ослободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, 228, 229). Аутономија политичким затвореницима је дата након убиства Тодора Александрова Попрушева и углавном је обухватила чланове и симпатизере ВМРО (Архив Југославије, Фонд Министарства правде Краљевине Југославије (63), Поверљива архива, фасцикла 3, предмет бр. 49/1924).

¹⁰ С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, 203–231.

¹¹ Федералисти окупљени око др Филипа Атанасова добили су финансијску помоћ југословенске владе за штампање листа *Македонско съзнание* (до тада су примали новац од СССР-а и југословенског МУД-а) и пренели уредништво листа из Беча у Београд. Уредник Константин Терзијев постао је близак сарадник министра иностраних дела Момчила Нинчића, децембра 1925. године. Поред борбе са аутономистима, група око листа *Македонско съзнание* требало је да опонира другим двома струјама федералиста које су биле финансиране новцем из Софије и Москве (Архив Југославије, Збирка Александра Цинцар-Марковића, 310-2, кутија 2 извештаји К. Терзића [Константин Терзијев] Балканском одсеку МИД-а од 12.

повереника који је био близак сарадник Михајла Шкартова, којег је представљао као интимног пријатеља Ивана Михајлова Гаврилова, покушано је да се утиче директно на ЦК ВМРО аутономиста. Југословенски државни органи сматрали су да је Иван Михајлов Гаврилов постао главни оперативац ВМРО као нови члан ЦК и особа која је била блиска убијеном Тодору Александрову Попрушеву.¹² Југословенска влада је давала инструкције поверенику које акције да предложи ЦК ВМРО на територији Јужне Србије,¹³ у циљу каналиса-

априла и 12. јула 1926; извештај без наслова, писан на бугарском језику, 3. новембар 1928 (даље: АЈ, 310); Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Политичко одељење, кутија 8, јединица описа 28, фолијације 336, 337 (даље: АЈ, 334-ПО); АЈ, 341-22-52 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Аустрија Бр. 5 од 25. октобра 1926; *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, Том I, А-М, с.с. Димитър П. Иванчев, (София: БАН, 1962), 463; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1918–1924*, 234; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, 46–48, 80). МИД је користио Филипа Атанасова и Славе Иванова за сузбијање пропагандних активности аутономиста ВМРО у Бечу (АЈ, 334-ПО-8-28, фолијација 335; С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 395); са њима је сарађивао и Танасије Динић који је исплаћивао месечно по 5.000 америчких долара члановима акционог комитета преко Посланства у Бечу (С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 388–391, 393). Војни аташе у Бечу, пак, није веровао федералистима јер је располагао информацијама да су сарађивали са бугарским тајним војним изаслаником, аутономистима и Италијанима против бугарских комунистичких емиграната (ВА, п. 17, к. 95в, ф. 1, предмет бр. 13, рег. 1). У МИП-у су почели да сумњају у лојалност Филипа Атанасова због његовог разлаза са Лазаром Поповским и Славе Ивановим, и сазнања Посланства у Софији, 1930, да се споразумно са председником владе Андрејом Љапчевим вратио из Беча у Софију (Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда (1), предмет бр. СП-588, фасцикла 3, фолијација 9; Иозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрици, Васил А. Василев, Лидия Манолова, с.с., *Извори за българската история*, Том XXVII, Чехословашки извори за българската история, Том II, (София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1987), 311, 312 – даље: ЧИБИ, II).

¹² Након убиства најистакнутијег аутономисте Тодора Александрова Попрушева, Иван Михајлов Гаврилов се наметнуо као један од његових највернијих следбеника, али и као представник млађе генерације ВМРО који су до 1924. године своју активност превасходно усмеравали кроз организацију студената из Македоније „Вардар“. (К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*). МИД је располагао информацијама 1925. године, да је родом из истог места као и Тодор Александров Попрушев, Новог села у близини Штипа, да је извесно време био лични секретар вође ВМРО, да је као агилан омладинац био задужен за организационе послове, али да није имао искуства у руковођењу комитетским четама (АЈ, 395-13-132, 611–614).

¹³ Михајло Шкартов је у првој половини двадесетих година био један од представника Скопског револуционарног округа, због чега су југословенски државни органи вероватно претпостављали да преко повереника могу да постигну резултате у спречавању акција ВМРО. Извештаји повереника су подношени МИД-у и МУД-у, један је адресиран на председника југословенске владе, нису потписани

ња рада комита у најмање болне тачке. Ова тактика се временски подударала са почетком смене старије (друге) и млађе (треће) генерације у редовима ВМРО-а, што је допринело замирању комитских операција и преусмерењу на извршење атентанта.¹⁴ Промене тактика допринеле су драстичном смањењу броја бугарских комита на територији Јужне Србије, са 1.675 у 1923. години на 200 у 1928. години.¹⁵

Прелазак са комитског рада на атентате могао је делимично да одговара и југословенским државним органима и трећој генерацији македонствујушких. Наиме, друга генерација се није ограничавала само на герилску борбу, већ је своје вишемесечне боравке на територији Јужне Србије користила да би инструисала бугарског становништво за кога да гласају на општинским и парламентарним изборима. Атентатори су се кратко задржавали на југословенској територији и њихов утицај на локално становништво био је условљен успехом акција, на које је југословенска влада покушавала да утиче преко свог повереника. Трећа генерација је, ипак, успевала да очува свој утицај међу Бугарима у Јужној Србији. Они су се плашили освете јер је ВМРО изрицала смртне пресуде угледнијим појединцима који су почели да суделују у раду југословенских државних и локалних органа.¹⁶ У том погледу карактеристично је убиство уредника

ни датирани. Никола Пашић је лично потписивао признанице за исплате новца (Архив Југославије, Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14), кутија 29, јединица описа 80, фолијације 277-278; АЈ 334-ПО-8-28, фолијације 246-252, 284-297, 322, 323, 674-682).

¹⁴ АЈ, 341-22-52 циркуларни извештај Обавештајног одсека МИД, Бугарска бр. 6 од 23. фебруара 1926; Архив Југославије, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, (335), кутија 16, јединица описа 5, фолијације 66-77 (даље: АЈ, 335); К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924-1934*, 60, 62; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 176; Димитър Косев, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев* (София: Захарий Стоянов, 1995), 53. Припадници треће генерације ВМРО углавном су били студенти и млади људи, ненавикнути на комитски рад (кретање ноћу, скривање дању по објектима у забаченим планинским крајевима, слаба исхрана, неложње ватре да би се избегле губитке и др). Они су живели у градовима и варошима у Бугарској, кратко су боравили на југословенској територији ради извршења атентата и постављања бомби (И. Михайловъ, *Спомени III*; К. Палешутски, *Македонското освободително движење след Прва световна война (1918-1924)*; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924-1934*).

¹⁵ Дмитар Тасић, „Војно-политичка акција 'македонствујушких' у Краљевини СХС/Југославији 1919-1934. године”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, III, 3/2002, 102.

¹⁶ И. Михайловъ, *Спомени II*, passim; И. Михайловъ, *Спомени III*, passim; Петър Шанданов, *Богатство ми е свободата. Спомени*, (София: Гутенберг, 2010), 120, 121; К. Палешутски, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия*, 112-117, 131.

битољског листа *Јужна звезда* Спасоја Хаџипоповића¹⁷ 1926. године, по смртној пресуди ЦК ВМРО због отужбе да је био србоман¹⁸. Због тога је члан Народне радикалне странке и народни посланик за Битољ Јован Алтипармаковић¹⁹, сазнавши да је и сам осуђен на смрт по истој оптужби, молио ВМРО преко локалних јатка да га ослободе изречене пресуде, а заузврат је радио по налозима организације од 1926. године.²⁰

Пратећи развој прилика, МИД је више пажње посвећивао упадима бугарских комита из Албаније у пролеће 1926. године. Сматрало се да су главни узроци били непостојање чета УПББ-а у западним деловима Јужне Србије и жеља ВМРО да се променом правца кретања избегну оптужбе против бугарске владе због њихових активности.²¹ У оквиру југословенских државних институција као додатни фактор је посматрано италијанско коришћење ВМРО-а за продор на Балкан.²² Будући да су Александар Протогеров²³ и његови најближи сарадници Георги Попхристов Стојчев и Петар Шанданов фокусирали рад на формирање мреже јатака у Албанији и на

¹⁷ У бугарским изворима и литератури наводи се под именом Спас Василев Хаджипопов.

¹⁸ Србоман (сърбоманин) је био термин коришћен за лица рођена у Македонији која су сматрана Бугарима, а који су се одлучили за сарадњу са српским, односно југословенским властима.

¹⁹ У бугарским изворима и литератури наводи се под именом Иван Алтипармаков.

²⁰ АЈ, 335-16-5, фолијације 66-77; И. Михайловъ, *Спомени III*, 297. Као председник Месног одбора НРС – Битољ радио је против Јована Ћирковића, председника Округног одбора НРС, и био кандидат на супарничкој листи пензионисаног генерала Светислава (Тисе) Милосављевића на парламентарним изборима 1927. године (Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, (Београд: ИНИС, 2002), 182).

²¹ АЈ, 395-15-148, фолијације 45–47; АЈ, 395-15-149, фолијације 128, 130.

²² Др Иван Гаджев, *Иван Михайлов (отвѣд легендите)*, Том први, Иван Михайлов и ВМРО (София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007), 101; Massimo Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, (Bari: B. A. Graphis, 2006), 148, 149; Д. Косев, *Външната политика на България*, 86; Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, (Beograd: ISI, 1987), 41.

²³ Југословенске службе су одмах након Првог светског рата схватиле да ће имати проблема у сузбијању активности Александра Протогерова, Петра Чаљева и других чланова ВМРО-а који су били рођени у Охриду, где су имали рођаке и велики број пријатеља, те су лако могли да регрутују људство и јатаке (Љубодрог Димић, Ђорђе Борозан, прир., *Југословенска држава и Албанци*, Том I, (Београд: Службени лист СРЈ, 1998), 296, 297).

комитске активности у тзв. Битољском револуционарном округу²⁴, југословенски државни органи су 1926–1927. године свој фокус преусмерили на њих тројицу.²⁵ Једна од успешних акција било је откривање присуства Петра Шанданова 1926. године, који је напустио територију Краљевине СХС, што је отежало рад комита који су убили Спасоја Хаџипоповића и одустали од извршења смртне пресуде над Јованом Ћирковићем.²⁶ Посланство и војни аташе у Тирани посветили су посебну пажњу могућој сарадњи ВМРО и Косовског комитета, те њиховим контактима са албанским властима и Италијанима.²⁷ Након убиства генерала Михаила Ковачевића, убијени су отац и брат Ивана Михајлова Гаврилова у Штипу,²⁸ а Краљевина СХС је затворила границу са Бугарском 1927. године, чиме је повећан значај југословенско-албанске границе за активности ВМРО.²⁹

²⁴ ВМРО је своју организацију на територији Вардарске Македоније поделио на Битољски и Скопски револуционарни округ. Битољски револуционарни округ обухватао је територију западно од долине реке Вардар, тзв. Западну Македонију.

²⁵ АЈ, 341-13-31 циркулар Обавештајног одсека ПО МИД, Бугарска Бр 42 од 27. децембра 1926; АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов. Бр. 1260 од 5. марта 1928; Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370), кутија 24, јединица описа 73, фолијације 3–7, 68 (даље: АЈ, 370); АЈ, 395-15-149, фолијација 162; Архив САНУ, 14.387/8774; Ђ. Коларж и др., с.с., *ЧИБИ*, II, 96. У МИД-у је процењено, 1926, да је Александар Протогеров одредио за циљ рада присаједињење источног дела Македоније, јер су сматрали да је мислио да се Срби никада не би одрекли Вардарске долине због саобраћајне везе са Солуном; а да је морал македонствујућих подигнут јачањем италијанско-албанских веза (АЈ, 370-24-73, фолијације 3-7, 68; АЈ, 395-15-149, фолијација 162).

²⁶ Спасоје Хаџипоповић је осуђен на смрт као бугарски ренегат (србоман), а Јован Ћирковић као представник српске политике у Македонији (АЈ, 335-16-5, фолијације 66–77; И Михайлов, *Спомени III*, 290-293; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 247-250).

²⁷ Архив Југославије, Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа – Женева (159), кутија 1, фасцикла I генерални политички директор др Божидар Пурић сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 2247 од 22. марта 1927 (даље: АЈ, 159); АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 330–337, АЈ, 335-18-1, фолијација 5; АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИП Милан М. Јовановић Посланству у Лондону, Пов. Бр. 2160 од 5. марта 1928; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 4, рег. 9–11.

²⁸ Поред убиства најближих чланова породице Ивана Михајлова Гаврилова, убијени су и најближи чланови породице двојице атентатора на генерала Михаила Ковачевића. Коце Развигоров, срески писар у Њевђелијском селу Богданци и брат Ипократа, ухапшен је и пуштен на слободу јер није знао ништа о акцијама ВМРО, али је накнадно убијен. У полицијском затвору преминуо је од задобијених повреда отац Илије Лилинкова. Једино нису убијени чланови породице Благоја Кралева, који је ухапшен и изведен пред суд (И. Михайлов, *Спомени III*, 345–347; И. Гаджев, *Иван Михайлов*, 168, 169).

²⁹ Архив Југославије, Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Персонални одсек Управног одељења, кутија 82, јединица описа

На основу личне жеље краља Александра, Танасије Динић се лично ангажовао на формирању мреже бугарских емиграната у иностраним државама ради парирања акцијама македонствујућих.³⁰ Југословенски органи су имали проверене и потврђене податке о активностима и личностима из окружења Александра Протогерева почетком 1928. године. Посланство у Тирани предало је 22. фебруара ноту у којој је у општим цртама известило о раду ВМРО-а на територији Албаније, али нису изнети детаљи да не би открили албанским властима мрежу својих повереника.³¹

Посланство и полицијски делегат у Софији извештавали су, крајем 1927. и почетком 1928, о све очигледнијим разликама између ставова припадника друге и треће генерације ВМРО у погледу целисходности наставка илегалних активности на територији Краљевине СХС. Означили су Ивана Михајлова Гаврилова за главног виновника серије атентата у Јужној Србији, истичући незадовољство Георгија Попхристова Стојчева њиховим последицама.³² Делегат МУД-а Цветан Ђорђевић известио је да је Иван Михајлов Гаврилов желео да искористи атентат Пунише Рачића на прваке Хрватске сељачке стране у Народној скупштини, да би убацивањем веће групе комита додатно дестабилизовао ситуацију у Краљевини СХС, али да се Александар Протогеров успротивио и послао своје људе на границу да би осујетили овај план.³³ За југословенске државне органе вероватно су, приликом разматрања погледа две групе ВМРО на илегалне акције, били од значаја извештаји о плановима за убиство краља Александра.³⁴

240, фолијација 66 (даље: АЈ, 334-Персонални); И. Михайловъ, *Спомени III*, 341, 347; Илчо Димитров, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, (София: Наука и изкуство, 1976), 122; Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, (Beograd.: ISI, 1986), 31; Д. Косев, *Външната политика на България*, 87–93; V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija*, 111, 156; Иван Ристић, „Бугарска у југословенској спољној политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану”, *Архив. Часопис Архива Југославије*, XV, 1-2/2014, 88–90.

³⁰ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 388. 389.

³¹ АЈ, 341-23-53 генерални политички директор МИД Милан М. Јовановић посланствима у Лондону, Паризу и Софији, сталном делегату у Женеви, Стр. Пов. Бр. 40 од 20. фебруара 1928; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 6, рег. 1, 2; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 11, рег. 12, 13; Ђ. Коларж и др., сдс., *ЧИБИ*, II, 123.

³² АЈ, 335-109-1, 7; АЈ, 341-23-53 непотисани и неадресирани извештај од 4. јануара 1928. године.

³³ АЈ, 335-18-1, фолијације 10, 11, 13. Сличним информацијама располагао је и чехословачки посланик у Софији Вацлав Рејхолоц, мада он није био сигуран у њихову аутентичност (Ђ. Коларж и др., *ЧИБИ*, II, 153, 154).

³⁴ АЈ, 395-16-170, фолијације 475, 476; АЈ, 395-18-188, фолијација 11–18.

Југословенски министар иностраних дела Војислав Маринковић добио је информацију од бугарског колеге Атанаса Букова³⁵, марта 1928, да је очекивано избијање новог сукоба у оквиру ВМРО, који је бугарска влада могла да искористи за ослобађање од организације.³⁶ У МИД-у је процењено да ће се бугарска влада одредити за Александра Протогерову, јер је као бивши генерал могао да подреди циљеве организације вишим државним интересима, за разлику од Ивана Михајлова Гаврилова, који је сматран авантуристом који ради за личну корист.³⁷ Изгледа да у МИД-у нису узимали у обзир да се бугарска влада плашила потенцијалне југословенске војне интервенције као одговора на атентате.³⁸ Према исказима Танасија Динића датим Одељењу за народну заштиту (ОЗН-а) након Другог светског рата, он је заједно са акционим центром федералиста ВМРО у Бечу припремио план за јачање раздора између друге и треће генерације македонствујућих. Они су искористили већ постојеће сумње да је Александар Протогеров био умешан у убиство Тодора Александрова Попрушева и играјући на карту амбициозности Ивана Михајлова Гаврилова сугерисали му да је неопходно да члан ЦК ВМРО буде елиминисан.³⁹ Након убиства Протогерову, 7. јула 1928, аутономисти ВМРО поделили су се на две фракције – протогеровисте (представнике друге генерације) и михајловисте (представнике треће генерације). У МИД-у су протогеровисте оценили као бугарске патриоте који се боре за идеале, а да се Иван Михајлов Гаврилов окружио „свим што је најгоре у Македонском комитету“⁴⁰. Стога је за југословенске службе било изненађење да је влада

³⁵ Андреј Љапчев и генерал Иван Волков одредили су се за крило Ивана Михајлова Гаврилова, а Атанас Буков за крило Александра Протогерову (Л. Панайотов, К. Палешутски, Д. Мичев, *Македонскиот вџпрос и бџларо-југославските от-ношения*, 68; К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, 50; Валентин Александров, *Атанас Буков: банкер, политик, дипломат*, (София: Списание „Антени“, 2011), 38).

³⁶ Архив САНУ, Заоставштина Војислава Маринковића 14.439/367 (даље: Архив САНУ, 14.439). Југословенски МИД је сматрао, средином 1926, да читава ВМРО подржава Андреја Љапчева након раскола у Демократском зговору и Официрској лиги због смене Александра Цанкова (АЈ, 395-15-148, фолијација 57). Југословенски војни кругови схватили да је дошло до озбиљног раздора између аутономиста и пре разговора Војислава Маринковића и Атанаса Букова (ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 11, рег. 14).

³⁷ Архив САНУ, 14.439/327.

³⁸ И. Димитров, *Бџларо-италиански политически от-ношения*, 124.

³⁹ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 391.

⁴⁰ Југословенски МИД је 1929. године детаљније дефинисао ову оцену ставом да међу младићима које је регрутовао Иван Михајлов Гаврилов највише има

Андреја Љапчева подржала михајловисте. Југословенски државни органи су након провере података утврдили да је сарадња била заснована на личним интересима, јер је Иван Михајлов Гаврилов омогућио Ивану Волкову да сачува положај министра војног под претњом смртне пресуде ВМРО министрима који би тражили његову смену; а заузврат је добио помоћ војске и полиције у борби против протогеровиста.⁴¹

У Италији су, напоре, почели да подржавају Ивана Волкова и михајловисте против Атанаса Букова и протогеровиста, након оставке бугарске владе од 5. септембра 1928. године.⁴² Посланик у Софији Љубомир Нешић успешно је утврдио промену италијанског држања у њеном зачетку,⁴³ што је за МИД био додатни преокрет јер је до тада контакте са Италијанима одржавао Наум Томалевски, близак сарадник Александра Протогеровова.⁴⁴ Накнадним проверама, у пролеће 1929, утврђено је да је италијанска политика наставила да помаже обе фракције ВМРО.⁴⁵

Италијани се нису одмах определили за једно од два крила македонствујућих и тежили су да их измире,⁴⁶ како би спречили Краљевину СХС да искористи њихов обрачун.⁴⁷ Италијански посланик у Софији Ренато Пјаћентини залагао се за помоћ протогеровистима, сматрајући их окосницом организације, која би у супротном тражила помоћ других држава.⁴⁸ Поред италијанских интереса, Пја-

„разних окорелих зликоваца, фанатика и разног другог олоша” (АЈ, 395-20-203, фолијације 7–9).

⁴¹ Архив САНУ, 14.439/327; АЈ, 334-ПО-8-28, фолијације 385–387; АЈ, 335-18-1, фолијације 10–11, 13.

⁴² Према проценама италијанске владе, Буков и Цанков су подржавали протогеровисте ВМРО, политику зближавања са Краљевином СХС и сарадње са Француском; а Љапчев и ген. Вилков подржавали су михајловисте и сарадњу са Италијом (И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 127, 128).

⁴³ АЈ, 159-3-VIII посланик у Софији Љубомир Нешић Војиславу Маринковићу, Пов. Бр. 1116 од 9. септембра 1928. године.

⁴⁴ И. Гаджев, *Иван Михайлов*, 101; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 149–152.

⁴⁵ АЈ, 341-23-54 циркулар МИД, III. Пов. Бр. 1445 од 13. априла 1929. године.

⁴⁶ Италијани су оптуживали Краљевину СХС за убиство Александра Протогеровова, али су одустали од те пропаганде увидевши да оптужују сами себе за везе са убицама (Mario Toscano, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922–1935, Volume VI (1 gennaio – 23 settembre 1928), (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1967), 440, 449).

⁴⁷ И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 129–132.

⁴⁸ Ruggero Moscati, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922–1935, Vol. VII (24 settembre 1928 – 12 settembre 1929), (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1970), 322, 534; Ruggero Moscati, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922–1935, Vol. VIII (13 settembre 1929 – 14 aprile 1930), (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1972), 113, 114.

Ћентини се руководио и оценом карактера личности. Ивана Михајлова Гаврилова је сматрао „поремећеним криминалцем“ који је паралисао рад ВМРО налагањем убиства њених чланова.⁴⁹ Министар иностраних дела гроф Дино Гранди је одлучио, децембра 1929, да настави подршку обема фракцијама.⁵⁰

Југословенске службе увиђале су могућност искоришћавања следбеника Александра Протогеровога након расцепа у редовима ВМРО и информација да се Италија определила за једну од две стране. Први наговештај је била пропаганда протогеровиста који су јавно износили документа која су компромитовала Ивана Михајлова Гаврилова због почињених убиства.⁵¹ Југословенска пропаганда је почела да шири истините и тенденциозне вести о вођи михајловиста с циљем разуверавања Бугара у Јужној Србији да ће ВМРО и даље бринути о њима. Лајтмотив је било тумачење да је једини циљ Ивана Михајлова Гаврилова био да преузме касу ЦК ВМРО, у којој је наводно било 30.000.000 лева.⁵² Овај детаљ је вероватно био засниван на подацима којим су располагале југословенске службе, да су у том периоду протогеровисти располагали са 2.600.000, а михајловисти са 22.000.000 лева.⁵³

За југословенске државне органе била је значајна процена јачине две фракције ВМРО за наставак акција. Прва значајна информација била је повлачење михајловиста и протогеровиста из Албаније због међусобних обрачуна.⁵⁴ Озбиљно упозорење била је посе-

⁴⁹ Пјаћентини је упозоравао министра Дина Грандија, октобра 1929, да су изасланици Ивана Михајлова Гаврилова износили нетачне податке о раду михајловиста и да су ширили интриге против њега (R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VI-II, 114).

⁵⁰ R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VIII, 233.

⁵¹ AJ 395-18-188, фолијације 34–90; AJ, 370-24-73, фолијације 202-212, 214–259.

⁵² R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VII, 111.

⁵³ AJ, 341-23-54 циркулар МИД, III. Пов. Бр. 1445 од 13. априла 1929; Архив Југославије, Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама – Вашингтон (371), кутија 35, јединица описа 46, фолијације 381, 382; AJ, 395-20-203, фолијације 13, 14.

⁵⁴ AJ, 159-7-15/I извештај од 18. октобра 1929; ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр.11, рег. 12–14. Наум Томалевски је тврдио Италијанима марта 1929. да су протогеровисти пребацили људе у Македонију и чекају повољне временске прилике да почну акцију (R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, Vol. VII, 322). Георги Попхристов Стојчев и Петар Шанданов су из Албаније известили истомишљенике, 7. августа 1929, да је немогуће наставити рад на југословенској и грчкој територији (Кирил Пърличев, *36 години във ВМРО. Спомени на Кирил Пърличев*, (София: Веда-МЖ, 1999), 253–255, 259, 264. П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 301, 302). Италијани су саветовали Бугаре и Албанце, током 1929, да привремено прекину акције и чекају повољније међународне околности (И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 156).

та Анте Павелића Ивану Михајлову Гаврилову у Софији и потписивање споразума између усташа и македонствујушких.⁵⁵ Југословенске службе су приметиле да протогеровисти губе подршку јер су се ослањали на интелектуалце који нису желели обрачун са истомишљеницима и, за разлику од михајловиста, занемаривали револуционаре.⁵⁶ Посебно су уочене последице убиства Георги Баждарова;⁵⁷ када су почели да се скривају код јатака у Софији.⁵⁸ У МИД-у није одбацивана могућност да је подршка бугарске владе и Двора омогућила Ивану Михајлову Гаврилову да ојача свој утицај у ВМРО-у.⁵⁹ Међутим, југословенски органи су приметили да су протогеровисти добили подршку Родне заштите⁶⁰ и бугарских официра који су били следбеници мајора Дамјана Велчева.⁶¹

Југославија је морала да води рачуна о жељама Француске и Британије, чија подршка им је била значајна због погоршавања односа са Италијом, те је и сама тражила начина да нормализује односе са Бугарском. Југословенско-бугарски преговори, покренути фебруара 1929, резултирали су потписивањем Пиротских споразума јануара 1930. године. Тиме су регулисани отварање границе, садејство пограничних органа против комита, ликвидација двовласнич-

⁵⁵ АЈ, 159-7-15/І Кумануди, Пов. Бр. 5169 и Стр. Пов. Бр. 236 од 18. марта 1930; АЈ, 395-20-203, фолијације 7–9; Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, (Zagreb: Globus, 1978), 54–60; И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 156. Сарадња ВМРО са хрватским странкама почела је по уједињењу Краљевине СХС (Коста Църнушанов, *Македония в хърватско-българските взаимоотношения през вековете* (София: ВМРО, 2000), 32–37, 40, 41; Željko Karaula, „Pismo vođe VMRO Todorа Aleksandrova Stjepanu Radiću, 1924. godine”, *Arhivski vijesnik*, 51, 1 (2008), 313–317). Потписивање споразума између усташа и македонствујушких утицало је на одлагање потписивања Пиротских споразума (АЈ, 370-24-73, фолијације 261–263).

⁵⁶ АЈ, 159-7-15/І извештај од 10. децембра 1929; АЈ, 159-12-4 [Бранислав Денић], „Елаборат достављен лично Централном Пресбируу 28. јануара 1930.”

⁵⁷ АЈ, 159-7-15/І извештај, s.l., s.a.

⁵⁸ АЈ, 159-7-15/І извештај од 28. децембра 1929. године.

⁵⁹ АЈ, 341-23-54 Маринковић, Пов. Бр. 13564 од 5. новембра 1929. године.

⁶⁰ Родна заштита је била једна од фашистичких организација у Бугарској, организована по узору на аустријску Отаџбинску заштиту (Heimwehr), залагала се за радикално решење политичке ситуације (Архив Србије, Збирка Танасија Динића, предмет бр. ТД-81, фолијације 1–3 (даље: АС, ТД); Веселин Јанчев, *Официри без пагони. Сјюзът на запасните офицери в България 1907–1945* (София: Военно издавателство, 2000), 94, 95; Румен Даскалов, *Българското общество 1878–1939. Том I. Население. Общество. Култура* (София: Гутенберг, 2005), 227, 234, 235).

⁶¹ АЈ, 159-7-15/І извештај s.l., s.a., извештај од 10. децембра; извештај од 28. децембра 1929; АЈ, 159-12-4 [Бранислав Денић], „Елаборат достављен лично Централном Пресбируу 28. јануара 1930.”; АС, ТД, предмет бр. ТД-39 „Българските националисти и техните групировки и комбинации...”, 27. фебруар 1930.

ких имања и друга питања.⁶² Потом, југословенски државни органи су процењивали подвојеност чланова бугарске владе према михајловистима и протогеровистима у погледу два могућа концепта спољне политике: ослонца на Италију или сарадње са Југославијом и Чехословачком.⁶³

Прва велика акција ВРМО након отварања југословенско-бугарске границе изазвала је протест југословенске владе, а Атанас Буров је обећао прекид антијугословенске пропаганде македонске штампе.⁶⁴ Убрзо је уследила забрана протогеровистичког листа *Вардар*, чијег су уредника Васиља Пундева непосредно пре тога убили михајловисти.⁶⁵ Постављење Александра Цанкова за министра просвете, маја 1930, у југословенском МИП-у је процењено као корак ка измирењу михајловиста и протогеровиста;⁶⁶ док су чехословачка и италијанска дипломатска служба сматрала да је он, као лични пријатељ Протогеровог, био противник Ивана Мухоморова Гаврилова и заговорник бугарско-југословенског приближавања.⁶⁷ Војислав Маринковић је критиковао бугарску владу да је пропустила моменат за сузбијање организације након убиства Александра Протогеровог. Његова аргументација је била заснована на ставовима изграђеним 1928. године: да су руководство ВРМО преузеле особе које се боре за личне интересе, а да су потиснути интелектуалци и искрене патриоте.⁶⁸ Југословенска дипломатска служба је закључила да су обе фракције ВРМО и даље фокусиране на међусобни обра-

⁶² И. Димитров, *Българо-италиански политически отношения*, 135–138, 141, 153, 154; Е. Milak, *Italija i Jugoslavija*, 55–57; Dr Dunja Hercigonja, *Velika Britanija i spoljnopolitički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize* (Beograd: ISI, 1987), 73–85; Д. Косев, *Външната политика на България*, 98–104, 160, 161, 166–174; М. Bucarelli, *Mussolini e la Jugoslavia*, 169–192.

⁶³ АЈ, 159-7-15/1 в. д. генералног политичког директора МИД др Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 3956 Бу.-1.00 од 10. марта 1930; АС, ТД, предмет бр. ТД-47, фолијације 1–3 „В България има течения за диктатура“, 2. октобар 1930; АС, ТД, предмет бр. ТД-49, фолијације 1–16.

⁶⁴ АЈ, 159-7-15/1 Кумануди, Пов. Бр. 5169 од 18. марта 1930. године.

⁶⁵ АЈ, 159-8-15/III Љубомир Нешић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 519 од 26. марта, Нешић, Пов. Бр. 552 од 1. априла 1930. године.

⁶⁶ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић посланствима у Софији и Тирана, Конзулату у Корчи и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 10321 Бу.-8.00 од 31. маја 1930. године.

⁶⁷ Ђ. Коларж и др., с.с., *ЧИБИ*, II, 289; R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, vol. IX, 53, nota 1.

⁶⁸ *Ibid.*

чун а не на акције у Вардарској бановини, али је наставила да прати утврђивање њихових позиција у Албанији.⁶⁹

Петар Шанданов, који је са Георгијем Попхристовим Стојчевим преузео руковођење протогеровистичког крила ВМРО, више пута је 1929–1931. одлазио у Париз, Беч и друге европске престонице, настојећи да обезбеди финансијску подршку.⁷⁰ Међутим, 1929. и у првој половини 1930. изгубили су најважнију инострану помоћ – италијанску. Дино Гранди је на основу михајловистичких оптужби крајем 1929. године био убеђен да су протогеровисти ступили у југословенску службу и да су планирали комитске упаде да би компромитовали владу Андреја Љапчева пред европском јавношћу, те на тај начин олашкали пројугословенским странкама да се врате на власт у Бугарској. Стога је средином 1930. ускраћена финансијска подршка.⁷¹ Положај протогеровиста у Албанији додатно се погоршао јер је Косовски комитет разматрао сарадњу са михајловистима за акције на југословенској територији.⁷²

Протогеровисти су након атентата у Струмици, марта 1930. године, јавно оптужили михајловисте да су убили Бугаре уместо Срба и тиме постали гори тирани у Вардарској бановини од југословенских власти.⁷³ Отправник посланства у Софији Милан Антић известио је МИП да су пребацивали одговорност за убиства Македонаца у Бугарској и атентате у Југославији на михајловисте и поједине министре.⁷⁴ Значајна промена била је обустава протогеровистичке подршке петиционарима, који су оптуживали Југославију пред Дру-

⁶⁹ АЈ, 159-44-15/III Љубомир Нешић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 823 од 24. маја; Павле Каровић посланствима у Софији и Тирани, Конзулату у Корчи и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 10354 Бу.-8.03 од 31. маја; исти Сталној делегацији у Женеви, Посланству у Тирани и Конзулату у Корчи, Пов. Бр. 10070 Бу.-8.00 од 2. јуна 1930. године.

⁷⁰ К. Палешутски, *Македонско освободително движење 1924–1934*, 101; предговор Цветане Мичеве у Петър Шанданов, *Богатство ми е свободата. Спомени*, (София: Гутенберг, 2010), 22–26.

⁷¹ R. Moscati, *DDI, Settima Serie*, vol. IX, 67–69, nota 1.

⁷² АЈ, 159-8-15/II Нешић, Пов. Бр. 552 од 1. априла 1930; АЈ, 159-12-4 [Бранислав Денић] „Елаборат достављен лично Централном Пресбируу 28. јануара 1930.“; АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 6868 од 8. априла; Павле Каровић Сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 6819 Бу.-8.00 од 12. априла 1930; *DDI*, serie VII, vol. IX, 66, nota 2, 567, nota 2; „Взаимно лицѣмерие“, *Свобода или смъртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 115, Май 1930; предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми је свободата*, 29.

⁷³ АЈ, 159-44-15/III Драгомир Касидолац Сталној делегацији у Женеви, посланствима у Лондону, Паризу и Риму, Пов. Бр. 12783 Бу.-8.00 од 12. јула 1930. године.

⁷⁴ АЈ, 159-44-15/III отправник послова у Софији Милан Антић ПО-у МИП-а, Пов. Бр. 1.114 од 8. јула 1930. године.

штвом народа да не поштује права бугарске мањине,⁷⁵ јавно их означивши као сараднике Ивана Михајлова Гаврилова.⁷⁶ Посланство у Софији је сматрало да је цензура забранила њихову штампу јер је почела да користи написе из југословенских листова који су оптуживали Ивана Михајлова Гаврилова.⁷⁷

У југословенском МИП-у се, у пролеће 1930, сматрало да су протогеровисти планирали комитске акције.⁷⁸ Пошто је процењено да су желели да се обрачунају са михајловистима,⁷⁹ из југословенских извора су ширене гласине о лошем здрављу и могућој смрти Ивана Михајлова Гаврилова.⁸⁰ За протогеровисте је велики удар било убиство Васиља Пундева, 4. марта 1930, уредника протогеровистичког органа *Вардар*, јер су михајловисти доказали да не праве разлику између комита и јавних радника.⁸¹ Након ликвидације Пундева ширене су гласине да су се Георги Попхристов Стојчев и Петар Шанданов одrekli наставка револуционарне борбе,⁸² те је у Команди V Армијске области процењено да је Петар (Пецо) Трајков Гировски остао једини противник Ивана Михајлова Гаврилова.⁸³ МИП је средином 1930. знао да су протогеровисти остали без новчаних

⁷⁵ АЈ, 159-5-XXVI посланик у Бечу Милан Ђ. Милојевић, Пов. Бр. 222 од 5. марта 1930. године.

⁷⁶ „По кој пѣтѣ?“, *Свобода или смѣртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 106, 12 Мај 1930.

⁷⁷ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, МУП-у, ГЂ-у, Пов. Бр. 18065 од 17. септембра 1930. године.

⁷⁸ АЈ, 395-21-218, фолијација 615.

⁷⁹ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић посланствима у Софији и Тирани, Конзулату у Корчи и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 10354 Бу.-8.03 од 31. маја; Пов. Бр. 10070 Бу.-8.00 од 2. јуна 1930; „Съобщение“, *Свобода или смѣртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 106, 12 Мај 1930.

⁸⁰ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић МУП-у, сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 11437 од 12. јуна 1930, шеф I Политичког одсека МИП Драгомир Касидолац МУП-у и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 12168 Бу.-8.00 од 25. јуна; исти МУП-у, ГЂ-у и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 13755 Бу.-8.00 од 15 јула; отпавник послова у Берну Сретен Стојаковић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 227 од 23. јула 1930. године.

⁸¹ „Биографически бележки Василѣ Пундевѣ“, „Стојанѣ Димитровѣ-Зашовѣ“ и „Атентатит“, *Свобода или смѣртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 105, 7. Априлѣ 1930; „Василѣ Пундевѣ и македонската младежѣ“, *Свобода или смѣртѣ. Револуционенѣ листѣ*, Год. V, Брой 106, 12. Мај 1930; Предговор Цветане Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 22, 23.

⁸² И. Коларѣ и др., сѣс., *ЧИБИ*, II, 288, 289, 291.

⁸³ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић посланствима у Софији и Тирани, Конзулату у Корчи, Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 10354 Бу.-8.03 од 31. маја 1930. године.

средства,⁸⁴ а Посланство у Софији је убрзо проценило да су михајловисти били главни, а можда и једини противници Југославије.⁸⁵

Потпуна дефанзива протогеровиста отварала је врата сарадњи са југословенским државним органима. Посланство у Софији је процењивало да је њихов значај у томе што би увек пронашли политичку подршку у Бугарској и због спремности да наставе обрачун са михајловистима.⁸⁶ С друге стране, југословенски државни органи више нису веровали да је могуће дипломатским интервенцијама и спољним контрамерама приморати владу у Софији да распусти ВМРО. Стога је закључено да је неопходно да се оконча серија атентата, без обзира које би се мере предузеле.⁸⁷ У МИП-у је сматрано да је Никола Велев, брат аташеа за штампу у Београду Бориса Велева, био протогеровиста⁸⁸ јер су били рођаци Александра Протогерова. Међутим, он је био организатор атентата на Петра Чауљева, Тодора Паницу и Рајка Даскалова.⁸⁹ Стога Никола Велев није коришћен као контакт особа.

Југословенски државни органи ступили су у везу са протогеровистима преко Лазара Поповског, члана ВМРО (обједињене), феде-

⁸⁴ АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић МУП-у и сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 11437 од 12. јуна; исти посланствима у Лондону и Паризу, Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 12190 Бу-8.00 од 30. јуна 1930. године.

⁸⁵ Нада Петровић, Саша Илић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август-децембар) 1930. године*, Књига I (Београд: Архив Југославије, 2005), 17, 18.

⁸⁶ Н. Петровић, С. Илић, прир., *Извештаји*, Књига I, 18.

⁸⁷ Љубомир Нешић је, као искрени поборник словенске сарадње, желео да ублажи притиске на владу у Софију тврдећи да је судбина Александра Стамболијског била јасан показатељ да ниједна бугарска влада нема довољно снаге да се обрачуна са ВМРО. Ипак, у МИП-у је закључено да су сви уступци чињени појединим бугарским државницима и владама схватани не као израз благонаклоног држања, већ као слабости Југославије и страха од Италије, те је одлучено да се према Бугарској поведе строжа политика (Й. Коларж и др., сџс., *ЧИБИ*, II, 289, 292, 293; Димитър Митев, сџс., *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941 г.)*, том I (1919–1934 г.), (София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005), 183, 184). Нови курс је еволуирао у становиште да је распуштање ВМРО био *conditio sine qua non*, без којег није могло бити било каквог споразума између две државе. Ова промена се огледала и приликом одабира новог посланика у Софији, када је постављен Александар Ст. Вукчевић који је имао неблагонаклоно држање према Бугарима (Йозеф Коларж, Иван Щовичек, Валериан Бистрицки, Васил А. Василев, Лидия Манолова, сџс., *Извори за българската история*, Том XXVIII, Чехословашки извори за българската история, Том III, (София: БАН, 1994), 82, 84 – даље: *ЧИБИ*, III).

⁸⁸ МИП је имао изваштаје да је он одбио да преда архиву Удружења македонских студената у иностранству, које је спровидило пропаганду ВМРО, након што су михајловисти преузели вођство у организацији (АЈ, 159-44-15/III Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 6265 Мав. од 2. априла 1930).

⁸⁹ АЈ, 395-20-203, фолијације 18-20; АЈ, 395-21-218, фолијација 603.

ралистичког крила које се ослањало на сарадњу са бугарским комунистима и III интернационалом. Он је као формални секретар у бугарским посланствима и прикривени војни аташе у Тирани и потом емигрант у Бечу, током друге половине двадесетих, био повереник југословенских служби. Његов рад сматран је као „најстрожије поверљиве природе. Сарађивао је са органима Краљевине СХС јер је увиђао да продор италијанског утицаја представља опасност за све балканске државе,⁹⁰ а први значајан резултат било је упозорење југословенском Посланству у Тирани на Ђурашковићеву аферу⁹¹, 1927, пре њеног избијања.⁹² Војни аташе Танасије Динић је од њега добијао информације о кретању комитских чета, које су из Бугарске преко Италије и Албаније упадале у Јужну Србију.⁹³ Био је погодна особа за успостављање контакта са протогеровистима ВМРО као класни друг са Војне академије Петра Шанданова и Петра Трајкова Гировског и пријатељ великог броја официра из групе Дамјана Велчева у оквиру Официрске лиге.⁹⁴ Динић је након убиства Александра Протогеровова прекинуо дотадашњу сарадњу са акционим комитетом федералиста у Бечу⁹⁵ и користио је Поповског да би формирао пројугословенску групу у ВМРО(об) од људи који су били у контакту са протогеровистима ВМРО од почетка 1929. године.⁹⁶

Првобитни план сарадње са протогеровистима израдио је пуковник Танасије Динић, заједно са Лазаром Поповским. Након примљеног извештаја, октобра 1930, о расколу Љапчева и генерала Волкова са Буровим, Дамјаном Велчевим и звенарима, због подршке прве групе михајловистима а друге протогеровистима, одлучено је да се искористе контакти Лазара Поповског са Михајлом Шкартовим и Георгијем (Гевгелијским) Хаџидимитровим. Танасије

⁹⁰ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 386.

⁹¹ О Ђурашковићевој афери видети: Саша Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927. година*, (Београд: Службени гласник, 2009), 145–150.

⁹² ВА, п. 17, к. 27, ф. 1, предмет бр. 7, рег. 1; Ђ. Коларж и др., със., *ЧИБИ*, II, 95, 96; К. Палешутски, *Македонското освободително движење 1924–1934*, 77, 80.

⁹³ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 389.

⁹⁴ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти; Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције, Списак IV, предмет бр. 41. елаборат „Обавештајне службе према Бугарској 1930–1934. и 1936–1941.“, фолијација 58 (даље: АС, БИА, IV).

⁹⁵ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 392.

⁹⁶ К. Палешутски, *Македонско освободително движење 1924–1934*, 210, 211, 213–216.

Динић је располагао подацима да су протогеровисти били пред уништењем, које би Андреј Љапчев искористио за смирење ситуације у ВМРО. Међутим, они су и даље имали мрежу присталица у најважнијим местима у Бугарској и процењивали су да би, уз југословенску материјалну подршку, лако овладали невропкопским и разлошким срезом. Првобитно су тражили 50 револвера за своје „егзекуторе”. Постојала је идеја да се преко федералисте Славе Иванова⁹⁷ организује састанак Михајла Шкартова и човека од поверења Танасија Динића у Прагу, да би протогеровисти стекли утисак да би и Чехословачка стојала иза пружене помоћи.⁹⁸ Уместо у Прагу, састанак са Петром Шандановим и Михајлом Шкартовим организован је у Бечу децембра 1930, где је боравио Лазар Поповски. Договорена је сарадња и месечна надокнада за реорганизацију и наоружавање. Први задаци су били наставак борбе са михајловистима, неактивност у Вардарској бановини и изазивање незадовољства у бугарској јавности према македонском илегалном покрету.⁹⁹

Архивски извори, мемоарска излагања и историографска литература не слажу се о времену ступања протогеровиста ВМРО у југословенску службу и висини новачне помоћи. Посланик у Софији Александар Цинцар-Марковић је након премештаја у Берлин, 1935, изнео да су протогеровисти ступили у југословенску службу преко Лазара Поповског 1930. године.¹⁰⁰ Петар Шанданов је тврдио да су ступили преко Славе Иванова и Танасија Динића 1931. године.¹⁰¹ Поред квалитативне разлике два извора, постоје и друге чињенице које указују да су тачнији подаци које је изнео Александар Цинцар-Марковић. Криза протогеровиста кулминирала је убиством Наума Томалевског 2. децембра 1930, када је Петар Шанданов ступио у

⁹⁷ Славе Иванов је био један од најугледнијих чланова ВМРО након Првог светског рата; приступио је групи велешког војводе Крума Зоградова која је организовала Унутрашњу македонску федеративну револуционарну организацију (ВМФРО); након сукоба са Тодором Александровим и убиства Крума Зоградова у штипском селу Кошово 1922. прво је отишао у Беч, а потом ступио у југословенску службу заједно са другим федералистима. Из Беча се преселио у Београд 1931. године (П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 311; К. Палешутски, *Македонското освободително движење след првата световна война*, 94–96, 104, 109–135, 177, 178, 212, 213; С. Мићић, „Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и планирање државног удара у Бугарској, 1923–1925. године”, 212, 213).

⁹⁸ АС, ТД, предмет бр. ТД-47, фолијације 14, 15.

⁹⁹ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти; АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијације 36, 37; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 311.

¹⁰⁰ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

¹⁰¹ Предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 29; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310.

контакт са пладневцима БЗНС „Ал. Стамболийски“ преко Крстана Поптодорова.¹⁰² Потом су вође бугарске земљоделске емиграције Константин Тодоров и Александар Обов пропагандно подржали протогеровисте.¹⁰³ Посланство у Софији је оценило да су протогеровисти били спремни за наставак борбе и да неће капитулирати пред михајловистима.¹⁰⁴ Кирил Парличев је навео да су протогеровисти априла и маја 1930. били у безнадежној ситуацији¹⁰⁵; да их је Петар Шанданов обавестио у пролеће 1931. о новцу добијеном од ВМРО(об) али да није пружао никакве доказе до августа.¹⁰⁶ Према његовом тумачењу, одлуке које је Петар Шанданов донео 1929–1930. године утицале на промену пропагандне протогеровиста 1932–1933, у корист југословенских теза о Македонији и интегралној Великој Југославији (уједињењу Југославије и Бугарске).¹⁰⁷ Петар Шанданов је јавно одбацио декларацију Георги Попхристово Стојчева и Кирила Парличева о престанку непријатељстава са михајловистима, марта-априла 1931, иако је у том тренутку био једини истакнути припадник друге генерације ВМРО на челу протогеровиста и мало је вероватно да би се усудио на наставак сукоба без претходно обезбеђене подршке.¹⁰⁸

У погледу месечне надокнаде коју су издавајане из југословенског буџета за рад протогеровиста, сачувано је више опречних извора и сведочанстава. Александар Цинцар-Марковић је тврдио да је новачна помоћ износила 250.000 лева месечно према договору из 1930 и 4.000–5.000 швајцарских франака месечно (138.000–175.000 лева) на основу договора из 1933. године.¹⁰⁹ Петар Шанданов је забележио у својим мемоарима 1930, и дао у изјави истражним орга-

¹⁰² Предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 24; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 308; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 323.

¹⁰³ Истовремено су подржали протогеровисте ВМРО, звенаре Дима Казасова и Кимона Георгијева, и члана тзв. Официрске лиге Дамјана Велечва (АЈ, 159-9-2 Драгомир Касидолац Сталном делегату у Женеви, Пов. Бр. 389 Бу.-41 од 17. јануара 1931). Петар Шанданов је у исказу датом истражним органима, 1950, навео да је прво ступио у контакт са земљоделским емигрантима тражећи финансијску подршку из иностранства (П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 345, 346).

¹⁰⁴ У месечном извештају за децембар 1930, Посланство у Софији је нагласило да је једино Георги Попхристов Стојчев био наклоњен измирењу док су остали најугледнији протогеровисти били противници мирења са михајловистима (Н. Петровић, С. Илић, *Извештаји*, Књига I, 238).

¹⁰⁵ К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 299, 300, 303.

¹⁰⁶ *Ibid*, 335, 336.

¹⁰⁷ *Ibid*, 344, 345.

¹⁰⁸ К. Палешутски, *Македонското освободително движение 1924–1934*, 205; предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 26.

¹⁰⁹ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

нима 1953, да су одмах примили 20.000 француских франака (105.000 лева), потом су два или три месеца примали по 100.000 лева, а током 1939/1940. примали су по 25.000 лева.¹¹⁰ Уредник земљоделског листа *Пладне* инжињер Георги Волков тврдио је, 1941, да је југословенска влада одредила месечно 400.000 лева, који нису редовно издавани, али да је он лично предавао новац протогеровистима пре 1934. године.¹¹¹ Танасије Динић је у изјави датој ОЗН-и, 1946, тврдио да није имао одобрен стални кредит за сарадњу са протогеровистима, али да је за све издатке добијао новац од министра Двора.¹¹² Некадашњи секретар Посланства у Софији Драгољуб (Драги) Јовановић¹¹³ је у изјави датој маја 1949. навео да је месечно исплаћивано 10.000 швајцарских франака за ЦК ВМРО протогеровиста.¹¹⁴ Иако нисмо у могућности да утврдимо истинитост изнетих података, јер архива Посланства у Софији није сачувана, а и да јесте ове исплате су даване на основу везаних и невезаних поверљивих кредита те не би могли да их реконструиремо у целини, сматрамо да у погледу месечних примања протогеровиста *Aide-mémoire* Александра Цинцара-Марковића пружа најприближније податке.

Почетком 1931. године за Краљевину Југославију су биле забрињавајуће информације да је по наредби бугарског Двора и владе спроведено измирење дела протогеровиста, на челу са Георги Попхристовом Стојчевим и Кирилом Парличевим, са Иваном Михајловим Гавриловим.¹¹⁵ Влада Александра Малинова, у којој су министарске положаје имали и чланови БЗНС, оформљена крајем јуна 1931, није уливала поверење да ће бити промењена политика према ВМРО.¹¹⁶ Међутим, одлазак Петра Шанданова из Бугарске и уби-

¹¹⁰ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 350, 351.

¹¹¹ Николай Котев, Аврора Котева, „Крајт на една загадка или по-нататъшно изследване? Към въпроса за съдбата на един от ръководителите на БЗНС 'Александър Стамболийски' Пладне – инженер Георги Вълков”, *Известия на Националния исторически музей*, том XV, София, 2005, 181, 182.

¹¹² С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 392.

¹¹³ Драгољуб Јовановић је постављен за секретара октобра 1932, био је задужен за обавештајну службу. Премештен је 2. октобра 1935, после хапшења Дамјана Велчева (АЈ, 334-Персонални-158-481, фолијације 664 (пагинације 1-4), 833, 836, 845, 871).

¹¹⁴ АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 56.

¹¹⁵ Нада Петровић, Јелена Бакић, прир. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину*, Књига II, (Београд: Архив Југославије, 2007), 11, 12, 57, 58.

¹¹⁶ Архив Југославије, Фонд Централног пресбироа Краљевине Југославије (38), кутија 28, јединица описа 72 дописник у Софији Велимир М. Кривошић ЦПБ-у, Пов. Ст. Бр. 226 од 13. августа; Пов. Ст. Бр. 232 од 16. августа 1931 (даље: АЈ, 38).

ство истакнутог михајловисте Јордана Гјуркова отварају су питање даљег држања протогеровиста. У МИП-у је закључено да је атентат вероватно био почетак освете протогеровиста, што је било у складу са основним циљевима југословенске политике према ВМРО. Посебно је забележено тендециозно писање михајловистичке штампе да је Јордан Гјурков убијен по налогу југословенске владе.¹¹⁷ За разлику од Рената Пјаћентинија који је сматрао да ће протогеровисти постепено напустити ВМРО, у којем је руководство преузео Иван Михајлов Гаврилов;¹¹⁸ југословенски МИП је током марта-јуна 1931. пратио контакте протогеровиста са земљоделском емиграцијом и федералистима ВМРО(об), и почетак њихове освете над михајловистима,¹¹⁹ закључивши да протогеровисти рачунају да би њихов положај био побољшан формирањем владе Александра Малинова и БЗНС.¹²⁰

Повратком Петра Шанданова у Софију, августа 1931, протогеровисти (шандановисти)¹²¹ су организовали VII ванредни конгрес ВМРО на којем су за чланове ЦК изабрани Петар Шанданов, Крстан Поптодоров и Петар Трајков Гировски. Одлучено је да престану са издавањем листа *Свобода или смрт* и покрену *Революционен лист*.¹²² Наставили су објављивање чланака о михајловистичким убиствима Македонаца у Бугарској, оптужујући их да су убили више

¹¹⁷ АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 233 од 17. августа 1931; АЈ, 159-9-2 Драгомир Касидолац Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 3371 Бу.-24 од 22. фебруара; Пов. Бр. 3561 Бу.-23 од 24. фебруара; Пов. Бр. 3969 Бу.-24 од 27. фебруара; Пов. Бр. 4159 Бу.-24 од 3. марта 1931; АС, ТД, предмет бр. ТД-60 извештаји: „Отказа на Георги Поп Христов и Пърличев да се занимават вече с револуционна дејност и поведението на групата на национал-федералисте“ од 26. фебруара 1931, „Македонски работи“ од 28. фебруара 1931; *Извештаји*, Књига II, 58, 102, 141, 142.

¹¹⁸ Ruggero Moscati, *I Documenti Diplomatici Italiani*, Settima Serie: 1922-1935 (1 gennaio – 4 settembre 1931), Volume X (Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1978), 130, 131, nota 1.

¹¹⁹ АЈ, 159-9-2 Павле Каровић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 5689 Бу.-25 од 25. марта; Драгомир Касидолац Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 12320 Бу.-25 од 23. јуна 1931; АЈ, 395-23-235, фолијације 395, 396, 401; Н. Петровић, Ј. Бакић, прир. *Извештаји*, Књига II, 141, 213, 214.

¹²⁰ АЈ, 395-23-235, фолијација 401.

¹²¹ Након повлачења Георги Попхристова Стојчева и Кирила Парличева, протогеровисти су називани у бугарским изворима и историографији шандановистима, јер је Петар Шанданов остао једини истакнути представник до избора новог ЦК ВМРО. Ради једноставности користили смо само назив протогеровисти.

¹²² Наслов *Революционен лист* узет је од поднаслова дотадашњег истоветно насловљеног месечника оба крила ВМРО. Излазио је од августа 1931. године до новембра 1933. године и објављено је 14 бројева (*Извештаји*, Књига II, 321, 322; П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 343, 344; *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, Том II, Н-Я, (с.с. Димитър П. Иванчев), (София: БАН, 1966), 227).

Бугара од југословенских и грчких власти у Македонији. Унели су и неколико новина у своју пропаганду током 1932–1933. године: заговарали су тезу да Бугари не представљају већинско становништво у Македонији; залагали су се за решење тзв. Македонског питања у оквирима Краљевине Југославије и износили идеју о федеративној јединици Македонији у оквиру уједињене Југославије и Бугарске.¹²³ Својим наступима које су прилагодили левим покретима придобили су сиромашније слојеве међу Македонцима у Бугарској и део бугарских комуниста. Због тога је јавност све мање веровала у михајловистичке оптужбе да су људи око Крстана Поптодорова били атентатори које је плаћао југословенски војни аташе пуковник Чедомир Шкекић.¹²⁴ Поред рада на пропагандном пољу, Петар Шанданов је одржавао блиске контакте са федералистом Михајлом Шкартовим, који је и даље био један од југословенских повереника.¹²⁵ Блиска сарадња протогеровиста са југословенским службама била је очигледна и у све отворенијим наступима пред дописником ЦПБ-а у Софији Велимиром Кривошићем, који је од јануара 1933 године био упућен у њихов пропагандни рад и планиране атентате на истакнуте михајловисте. Он је истицао разлику у тактикама две фракције. Протегеровисти су убијали квалитативно, односно блиске сараднике Ивана Михајлова Гаврилова, а михајловисти квантитативно, и истакнуте и мало познате чланове.¹²⁶

Током фебруара-марта 1933. југословенске службе су добиле информације да врх бугарске државе ради на измирењу фракција

¹²³ „Македонски самоизтрѣбления ли?“, „Властѣта може да спре братоубийствата“, „Десетиятъ конгресъ на македонскитѣ братства въ България“ и „По пѣтя на рекламата“, *Революционенъ листѣ. Периодическо издание на ВМРО*, Година I, Брой 3. и 4, Јануарий 1932; „Има думата Бѣлград!“ и „Цѣлокупна Югославия, бѣлгарската общественостъ и ВМРО“, *Революционенъ листѣ. Периодическо издание на ВМРО*, Година II, Јануарий 1933, Брой 9; Нада Петровић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину*, Књига III (Београд: Архив Југославије, 2008), 51, 52; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 344, 345; Л. Панайотов, К. Палешутски, Д. Мичев, *Македонският въпрос и българо-югославските отношения*, 69; предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 29–31.

¹²⁴ АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 68 од 2. фебруара 1933. године.

¹²⁵ АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 649 од 28. септембра 1932; Пов. Шт. Бр. 3 од 4. јануара 1933. године.

¹²⁶ Сматрао је да су протогеровисти и федералисти успели заједничким наступом да утичу на неке локалне македонске организације да ускрате подршку михајловистима (АЈ, 38-28-72 Велимир Кривошић ЦПБ-у, Пов. Шт. Бр. 5 и Пов. Шт. Бр. 11 од 4. јануара; Пов. Шт. Бр. 29 од 12. јануара; Пов. Шт. Бр. 68 од 2. фебруара 1933).

ВМРО,¹²⁷ али да су македонски кругови били незадовољни јер су сматрали да Двор и Италијани врше притисак да прихвате идеју аутономне Македоније у оквиру Југославије.¹²⁸ Посланство у Софији је неуспех преговора оценило као почетак још огорченијих обрачуна.¹²⁹ У МИП-у је током априла и маја 1933. закључено да су михајловисти били врло незадовољни због атентата које су извршили протогеровисти и губитка подршке македонске емиграције.¹³⁰ Распламсавање борбе две фракције приморало је бугарску владу да донесе посебан закон у покушају да их спречи, јер је јавност била веома узнемирена свакодневним обрачунима.¹³¹ Истовремено, Посланство у Софији је закључило да су сукоби паралисали рад ВМРО на југословенској територији.¹³²

Нови састанци са Петром Шандановим организовани су у Загребу и Сушаку, 1933. године.¹³³ Дотадашњи рад протогеровиста оцењен је као позитиван, јер је током три године у међусобним обрачунима убијено више од 100 припадника ВМРО¹³⁴, што је према проценама Александра Цинцар-Марковића онемогућило измирење две фракције. Њихова одлучност у обрачуну са михајловистима омогућила им је да добију подршку већег круга бугарских опозиционих политичара.¹³⁵ На састанцима у Загребу и Сушаку договорено је да Лазар Поповски више не буде посредник, а целокупна дотадашња новчана подршка додељена је протогеровистима.¹³⁶ Исплате

¹²⁷ АС, ТД, предмет бр. ТД-75, фолијације 1–3; Нада Петровић, Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933. годину*, Књига IV, (Београд: Архив Југославије, 2009), 125, 126, 131.

¹²⁸ АЈ, 159-20-13 Крамер Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 5332 од 17. марта 1933; АЈ, 395-29-276, фолијације 57, 59.

¹²⁹ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 131.

¹³⁰ АЈ, 159-20-13 Јевтић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 6569 од 9. априла 1933; Иван Субботић Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 9425 Бу.-24 од 29. маја 1933; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 131, 145, 146.

¹³¹ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 190, 191.

¹³² *Исто*, 194.

¹³³ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти; С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 397.

¹³⁴ Н. Петровић, Ј. Бакић, прир., *Извештаји*, Књига II, 230, 231; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига III, 132, 172, 173, 203, 274, 310, 343, 419, 451, 452; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига IV, 34, 131, 132, 144, 145, 188–190; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 375.

¹³⁵ С. Цветковић, Р. Ристановић, Н. Стамболија, прир., *Колаборационисти пред судом Озне*, 392.

¹³⁶ У кредитима Посланства у Софији до тада било је обезбеђено 20.000 лева за Лазара Поповског (АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 56). Због дотадашњих заслуга добио је месечну помоћ у износу између 5.000 и 10.000 швајцарских

су од тада вршене директно Петру Шанданову и Петру Трајкову Гировском, преко Посланства у Софији. Југословенске службе су успевале да задрже ове контакте у тајности, изузимајући пропаганду михајловиста и претпоставке Италијана, које су биле нетачне у време када су објављене или донете, јер су за њих знали Петар Шанданов, Михаило Шкартов и југословенски чиновници у Софији.¹³⁷ Међутим, један инцидент је могао да компромитује Југославију. Секретар посланства Вукашин Шећеровић¹³⁸, који је одржавао контакте са протогеровистима преко Петра Трајкова Гировског,¹³⁹ предао је један пакет револвера који је софијска полиција нашла приликом претреса станова.¹⁴⁰ Након инцидента он је премештен у IV одсек Политичког одељења МИП-а у чију надлежност је потпадала и Бугарска.¹⁴¹

Бугарски државни органи су приликом покушаја измирења македонствујућих, средином 1933, интернирали Петра Шанданова и Михаила Шкартова.¹⁴² Ипак, протогеровисти су наставили свој рад, продуживши пропаганду за федерализам Јужних Словена, оповргавајући тврдње михајловиста да су у контакту са звенарима и комунистима и да су подржавали диктаторски режим Петра Живковића (не помињући краља Александра), већ су износили да су идејно блиски југословенским демократским и земљорадничким покретима. Протогеровисти су подржали политику југословенско-бугарског зближења, коју су водили краљ Александар и краљ Борис, водећи пропаганду против михајловистичких атентата у Југославији.¹⁴³ На-

франака (између 170.000 и 340.000 лева), 1933. године (АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти).

¹³⁷ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

¹³⁸ Вукашин Шећеровић је постављен за писара Посланству у Софији, 1927; претходно се у архиви МИД-а упознао са ситуацијом у Бугарској; повремено је жерирао Конзулат у Варни; био је задужен за поверљиве послове од 1931. године. Један од кључних задатака било је „разарање рада“ Македонског комитета; имао је контакте и са протогеровистима и са михајловистима (АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 666, 670, 671, 682, 686; АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 58).

¹³⁹ АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 58.

¹⁴⁰ АС, ТД, предмет бр. ТД-136, фолијација 5.

¹⁴¹ АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 692, 695, 696, 701. Премештен је у Кабинет министра, јуна 1935, где је био задужен за поверљиве послове (АЈ, 334-Персонални-204-527, фолијације 708).

¹⁴² Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 261, 264, 289; К. Пърличев, *36 години във ВМРО*, 375, 376.

¹⁴³ „Декларация на В.М.Р.О.“ и „Изјавления на нашия виденъ другаръ Петъръ Шандановъ, противзаконно арестуванъ отъ българската властъ заедно съ още трима другари и интерниранъ въ гр. Сливенъ“, *Революционенъ листъ. Периодическо издание на ВМРО*, Година II, Брой 12, Юлий 1933; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 290, 453.

поредо су регрутовали додатно људство¹⁴⁴ за нове обрачунае, што је онемогућило измирење две фракције.¹⁴⁵

Петар Шанданов је од почетка 1931. године до лета 1933. године одржао више састанака са члановима Звена.¹⁴⁶ Уредник листа *Знаме*¹⁴⁷ Петко Пенчев, који је био контакт особа звенара са протогеровистима¹⁴⁸ и одржавао блиске односе са југословенским представницима у Софији¹⁴⁹, известио је отправника послова Милоја Смиљанића, августа 1933, о разговорима Кимона Георгијева, Диме Казасова, Андре Ставријева и председника владе Николе Мушанова о сарадњи Бугарске са Југославијом. Звенари су сматрали да се могу споразумети о промени бугарске спољне политике; те су обећали југословенској влади обрачунавање са ВМРО у року од 24 часа по преузимању власти. Према њиховим сазнањима, сви чланови су били под претњом смртне пресуде михајловиста због залагања за бугарско-југословенско зближавање. Милоје Смиљанић¹⁵⁰ није могао одмах да оцени озбиљност понуде, јер није знао реалну снагу Звена услед њеног конспиративног карактера. Ипак, сматрао их је способним завереницима, јер су учествовали у државном удару од 9. јуна 1923, који је оценио као једне од најбоље организованих.¹⁵¹ Састанак чланова Звена са министром иностраних послова Богољубом Јевтићем био је заказан за 25. август 1933. године.¹⁵² Звенари су

¹⁴⁴ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји* Књига IV, 322.

¹⁴⁵ АС, ТД, предмет бр. ТД-160, фолијација 3.

¹⁴⁶ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 311.

¹⁴⁷ *Знаме* је био орган Демократске партије (Демократическата партия), покренут након што је Александар Малинов иступио из Демократског зговора, априла 1924; излазио је до 30. јуна 1934. године (*Български периодичен печат 1844–1944*, Том I, 336).

¹⁴⁸ Предговор Ц. Мичеве у П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 31.

¹⁴⁹ Петко Пенчев је био свестан да би михајловисти могли да га осуде на смрт због веза са протогеровистима и Југословенима, те је тражио од Велимира Кирковића да му издају карту у једном правцу за случај да мора да бежи из Бугарске (АЈ, 38-28-72 Велимир М. Кривошић ЦПБ-у ПМС-а, Пов. Шт. Бр. 144 од 2. марта 1933). Покренуо је иницијативу, априла 1933, да Француска и Мала антанта финансијски подрже лист који би спроводио пропаганду за бугарско-југословенско зближавање (И. Коларж и др., сдс., *ЧИБИ*, III, 126). Међутим, није успевао да придобије Александра Вукчевића и Милоја Смиљанића за идеју да Југославија учини извештан уступак Бугарској уколико звенари преузму власт (И. Коларж и др., сдс., *ЧИБИ*, III, 156).

¹⁵⁰ Вукашин Шећеровић је приликом премештаја у МИП предао Милоју Смиљанићу своје контакте са политичким странкама, посебно звенарима (АС, БИА, IV, предмет бр. 41, фолијација 58).

¹⁵¹ АЈ, 310-2 отправник послова у Софији Милоје Д. Смиљанић директору ПО МИП Божидару Пурићу, Пов. Бр. 1199 од 10. августа 1933; И. Коларж, и др., сдс., *ЧИБИ*, III, 154–158.

¹⁵² АЈ, 310-2 Божидар Пурић Посланству у Софији, 19. август 1933. године.

преговарали и са протогеровистима о учешћу у планираном државном удару.¹⁵³ Према наводима Петра Шанданова, он је о договору својих присталица и звенара сазнао тек након бегства из концентрационог логора, јануара 1934. године. Споразумели су се да Звено преузме целокупну власт, да збаце династију Кобург и Гота, оформе владу са уједињеним БЗНС и омогуће легално организовање бугарским комунистима.¹⁵⁴

Обавештајно одељење Главног ђенералштаба оценило је јануара 1934. да је пропаганда протогеровиста за бугарско-југословенско зближење и против идеје михајловиста о независној Македонији постижала све већи успех код македонске емиграције и да су имали велики број симпатизера у државним институцијама, аргументујући свој закључак наводним бегством Петра Шанданова и Лева Главинчева из концентрационог логора. Истовремено, војна обавештајна служба и Посланство у Софији су сматрали да активности оба крила ВМРО нису биле инспирисане њиховим идејама, већ да су биле резултат политике југословенско-бугарског зближења краља Александра и краља Бориса.¹⁵⁵ Након потврде јачања протогеровиста на штету михајловиста, фебруара и марта, Обавештајно одељење Главног ђенералштаба закључило је да се тиме стварају сви предуслови за њихов „крвави обрачун”. Примећен је и почетак раздора у редовима присталица Ивана Михајлова Гаврилова, јер се једна група двоумила око дотадашњих терористичких метода и залагала за легална средства.¹⁵⁶

Југословенска војна и дипломатска обавештајна служба су, марта 1934, анализирали да ли је влада Николе Мушанова заиста желела да води политику бугарско-југословенског зближавања и у којој мери је потписивање Балканског пакта имало утицаја на ВМРО. Обавештајно одељење Главног ђенералштаба располагало је извештајима да је бугарска влада вршила притисак на ВМРО да одустане од званичног пропагирања независне Македоније и привремено обустави своје терористичке акције. Према тада непровереним информацијама, акције су одложене до другог званичног са-

¹⁵³ АС, ТД, ТД-75, 3. Звенари су пришли Кирилу Парличеву, као бившем члану ВМРО и протогеровисти децембра 1932, саопштивши му да су се помирили са чиненицом да цар Борис III подржава Ивана Михајлова Гаврилова (К. Пърличев, 36 години във ВМРО, 365).

¹⁵⁴ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 311, 312.

¹⁵⁵ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр.2, р. 1–3, 6, 15; Нада Петровић, Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину*, Књига V (Београд: Архив Југославије, 2010), 13.

¹⁵⁶ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 7, рег. 2–5, 8, 11; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 64.

станка краља Александра и краља Бориса. Међутим, југословенски Главни ђенералштаб није могао да донесе коначан закључак који фактори су утицали на кочење, а који на продужетак рада македонствујућих, и којом врстом активности би правдали финансијску потпору коју су добијали из иностранства.¹⁵⁷

Након државног удара звенара од 19. маја 1934. године, за југословенске службе једно од најзначајнијих питања је било да ли ће прокламација Кимона Георгијева о распуштању ВМРО и кажњавању злочинаца бити спроведена у дело.¹⁵⁸ Обавештајно одељење Главног ђенералштаба је закључило, до септембра 1934, да македонска организација није капитулирала и да чека повољнији моменат за обрачун са звенарима; те да је имала подршку више политичких странака и државних чиновника. Стога није одбачена могућност сарадње ВМРО са царем Борисом III. Бекство Ивана Михајлова Гаврилова и његове супруге Мелопомене (Менче) Карничеве из Бугарске у Турску, септембра 1933, оцењено је у Главном ђенералштабу као сигнал да неће организовати у ближој будућности акције са италијанске територије.¹⁵⁹ Нова прекретница било је убиство краља Александра у Марсеју 9. октобра 1934, које је извршио михајловиста Величко Димитров Керин.¹⁶⁰ Југословенске службе у Софији пратиле су хапшења и судске процесе. Иако је државно тужилаштво први пут упоредило македонствујушче са „најординарнијом разбојничком бандом“, закључено је да влада Кимона Георгијева није била одлучна јер није извршена ниједна смртна пресуда.¹⁶¹

Иако је обрачун бугарске владе са михајловистима био евидентан, југословенске службе нису могле да оцене однос звенара према протогеровистима. Обавештајно одељење Главног ђенералштаба било је уверено да би протогеровисти искористили указану прилику да убију што већи број својих противника. Према прикупљеним

¹⁵⁷ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 7, рег. 4, 5, 9, 10; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 103.

¹⁵⁸ Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 179, 180, 217, 218, 254, 255, 298, 333.

¹⁵⁹ ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 8, рег. 3–8; ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 11, рег. 4, 5, 8–11.

¹⁶⁰ У изворима и историографској литератури се најчешће наводи под псеудонимом Владо Георгијев Черноземски.

¹⁶¹ АЈ, 38-28-72 дописник ЦПБ-а у Софији др Павле Јевтић Пов. Бр. 295 од 26. октобра; Пов. Бр. 307 од 5. новембра 1934; АЈ, 38-31-76 годишњи извештај Павла Јевтића за 1935. годину, Пов. Бр. 120 од 6. априла 1936; АЈ, 341-24-55 ПО МИП посланствима у Паризу, Берлину, Лондону и Бечу, и Сталној делегацији у Женеви, Пов. Бр. 24451 Бу.-1 од 5. новембра 1934; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 2, 3, 6, 7; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 7, рег. 2, 3, 6; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 378, 421, 422, 470, 471.

подацима, они су успели да задобију поверење владе Кимона Георгијева тек септембра 1934. године, када им је дозвољено да учествују у хапшењу михајловиста који су били оптужени према Закону о заштити државе. Након убиства краља Александра, за војну обавештајну службу примарни задатак је био да проучи да ли ће се две фракције измирити и какав ће бити однос звенара према протогеровистима. Закључено је да је била неоснована претпоставка да је влада фаворизовала једну од две групе, већ да је желела да уништи њихов утицај на остале македонске организације.¹⁶²

Након обарања звенарске владе и формирања кабинета генерала Пенче Златева, 22. јануара 1935, југословенске службе нису одмах могле да процене суштину промена. Посланство у Софији и Обавештајно одељење Главног ђенералштаба нису дошли до истих закључака. Дипломатска служба је сматрала да је генерал Златев тежио да успостави уравнотежен однос са круном, док је војна обавештајна служба закључила да је цар Борис III постао прави носилац државне политике. У Главном ђенералштабу је оцењено да звенари нису уништили ВМРО. На основу ублаженог односа државних органа према михајловистима процењено је да ће прво повести пропагандне активности у Цариброду (Димитровграду), Босиљграду и Вардарској бановини, потом и терористичке акције у јесен 1935 године. Постепени сукоб владе ген. Златева са протогеровистима процењен је као жеља бугарског државног врха да ослабе сараднике Дамјана Велчева,¹⁶³ без фаворизовања михајловиста, већ настављањем политике слабљена обе фракције. Највећа непознаница било је држање краља Бориса III: да ли је намеравао да настави политику југословенско-бугарског зближења и тихе ликвидације ВМРО или је желео да створи параван за организацију да би обновила снагу. По-

¹⁶² ВА, п. 17, к. 95г, ф. 2, предмет бр. 8, рег. 2, 3, 6; предмет бр. 11, рег. 2-4, 6-8; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 1, предмет бр. 2, рег. 2, 3, 6, 7; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 7, рег. 3; предмет бр.15, рег. 2; Н. Петровић, Ј. Ђуришић, прир., *Извештаји*, Књига V, 180, 255, 377, 378, 421, 470.

¹⁶³ ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 7, рег. 3-5, 8; предмет бр. 8, рег. 2, 3, 5; Нада Петровић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1935. годину*, Књига VI, (Београд: Архив Југославије, 2011), 9-12, 61-63, 116, 117. Један од југословенских повереника Цветко Станијев је упозорио да је већина протогеровиста остала верна идеалима ВМРО док су искрени поборници југословенско-бугарског зближења били мањина; звенаре је сматрао неискренима а једино Дамјана Велчева противником краља Бориса III (АС, ТД, предмет бр. ТД-149, фолијације 12-16).

себно питање била је могућност измирења протогеровиста и михајловиста.¹⁶⁴

Југословенске службе су оцениле формирање владе Андреја Тошева, 21. априла 1935, као дворски преврат и прекретницу у политици бугарске државе према ВМРО. Влада генерала Пенча Златева је схваћена као прелазна фаза од ликвидације звенарског режима до успостављања личног режима цара Бориса III. Влада Андреја Тошева је оцењена као параван за завођење цареве личне власти, а ВМРО као средство за обрачун са БЗНС јер Двор није могао да се ослони на официрски кор који је био подвојен на разне фракције.¹⁶⁵ У југословенским руководећим круговима постојале су несугласице у погледу начина којим би се наставила политика краља Александра на зближавању са Бугарском. Струја коју су предводили Богољуб Јевтић и Милан Стојадиновић сматрала је да би требало да наставе директне разговоре са краљем Борисом, док је друга, на челу са Петром Живковићем, веровала да се политика зближавања може повести само у случају да БЗНС поново оформи своју владу.¹⁶⁶

Закључци о влади Андреја Тошева потврђени су држањем чланова ВМРО. Протогеровисти су се скривали од државних органа код својих јатака, а михајловисти су се јавно окупљали у Македонском научном институту (МНИ).¹⁶⁷ Југословенске службе су сматрале да краљ Борис III и влада не смеју, услед међународног положаја Бугарске, отворено да иступе против Југославије и подрже следбенике Ивана Михајлова Гаврилова;¹⁶⁸ те да је јуна 1935. године почела легална борба између две фракције. Противљење Официрске лиге новој државној политици означено је као значајнији догађај, јер се на-

¹⁶⁴ ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 8, рег. 7; предмет бр. 15, рег. 2-6; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 63, 117, 118.

¹⁶⁵ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр. 125 од 22. априла; Пов. Бр. 141 од 2. маја; Пов. Бр. 151 од 9. маја 1935; АС, ТД, предмет бр. ТД-131, фолијације 3-7; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 166-168, 209, 210, 213, 214, 295. Андреј Тошев је био познат југословенским државним органима као потпредседник МНИ, аутор историјата и меморандума ВМРО поднетих Друштву народа, близак пријатељ Ивана Михајлова Гаврилова и цара Бориса III. (ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 16, рег. 2, 3, 6; *Извештаји*, Књига VI, 167; Димо Казасов, *Видјано и преживјано, 1891-1944* (София: Отечествен фронт, 1969), 553, 554).

¹⁶⁶ Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските държави 1933-1939 г.* (София: СД „Габи-91“, 1993), 45, 46.

¹⁶⁷ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр. 234 од 11. јула; Станислав Винавер, Пов. Ц. П. Бр. 4194 од 19. јула 1935; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 24, рег. 2-5; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 214, 297.

¹⁶⁸ АЈ, 38-31-76 годишњи извештај Павла Јевтића за 1935. годину, Пов. Бр. 120 од 6. јануара 1936; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 24, рег. 8; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 168, 256, 257, 297.

зирало измирење две групе – Дамјана Велчева и Крума Колева. Потоњи је био министар унутрашњих послова у кабинету ген. Златева, који је почео интернирање протогеровиста. Према подацима војне обавештајне службе, Дамјан Велчев и Крум Колев су лично саопштили цару Борису III да су спремни да примене силу против ВМРО уколико обнови терористичке акције. Стога је закључено да би јачање утицаја Официрске лиге свео рад македонствујућих на легална средства, по диктату бугарске владе, без тероризма.¹⁶⁹

Током јула-септембра 1935. године примећено је да је бугарска влада омогућила михајловистима опоравак, али не и обнову утицаја ВМРО, те истакнути чланови Јордан Чкатров и Кирил Дрангов нису пуштани на слободу.¹⁷⁰ Посланство у Софији је извештавало, септембра 1935, да се у бугарским политичким круговима очекује пад владе Андреја Тошева и формирање кабинета Георги Кјосеиванова.¹⁷¹ Обавештајно одељење Главног ђенералштаба најављивало је „крупне политичке догађаје” у Бугарској услед јачања опозиције Официрске лиге према влади. Војни изасланик у Софији потпуковник Драгољуб Михајловић одржавао је блиске контакте са присталицама Дамјана Велчева, уверавајући их да ће влада Милана Стојадиновића ускоро бити оборена, а нови мандат бити поверен Петар Живковић. На основу тих информација они су позвали Велчева да се врати из Југославије у Бугарску и преузме власт, 23. септембра.¹⁷² У Обавештајном одељењу Главног ђенералштаба је оцењено да је очување фракције протогеровиста, и поред интернације најистакнутијих чланова,¹⁷³ био доказ њихове жеље да учествују у предстојећем обрачуна.¹⁷⁴ Прелазак Дамјана Велчева са југословенске на бугарску територију, 2. октобра 1935, окончан је његовим хапше-

¹⁶⁹ АЈ, 38-28-72 в.д. начелника ПО МИП Иво Андрић ЦПБ-у, Пов. Бр. 22278 IV Бу.-24 од 30. септембра 1935; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 29, рег. 2-6, 10; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 253, 254, 297.

¹⁷⁰ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр. 331 од 10. октобра 1935; ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 32, рег. 2-4, 8-11; предмет бр. 51, рег. 2, 3; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 297, 330.

¹⁷¹ Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 329.

¹⁷² Л. Спасов, *България, великите сили и балканските държави*, 48.

¹⁷³ Посланство у Софији и Павле Јевтић известили су да су Петар Трајков Гиоровски и 18 истакнутих протогеровиста ухапшени непосредно након угледних чланова Звена због сумње да су припремали државни удар и атентате (АЈ, 38-27-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр.234 од 11. јула 1935).

¹⁷⁴ ВА, п. 17, к. 95д, ф. 3, предмет бр. 51, рег. 3, 4, 8.

њем, чиме је спречен државни удар, а савези активних и резервних официра приклонили су се цару Борису III.¹⁷⁵

Александар Цинцар-Марковић је у свом строго поверљивом *Aide-mémoire* из јесени 1935.¹⁷⁶ навео да је последња новачна сума исплаћена протогеровистима јуна 1935. године. То је био период формирања владе Андреја Тошева и хапшења Лазара Поповског, тада уредника листа *Камбана*¹⁷⁷, којег је бугарска полиција сумњичила да спроводи пропаганду у корист повратка на власт Дамјана Велчева.¹⁷⁸ Архивска грађа југословенске провинијенције не указује да су југословенске службе наставиле да пружају финансијску подршку протогеровистима. Петар Шанданов је у својим мемоарима и исказу датом истражним органима након Другог светског рата тврдио да је примао новац од Југословена и Британаца до 1941. године.¹⁷⁹ Без обзира који је од ових навода тачнији, остаје чињеница да су обрачуни михајловиста и протогеровиста били крвавији него сукоби аутономиста и федералиста ВМРО. На-

¹⁷⁵ АЈ, 38-28-72 Павле Јевтић ЦПБ-у, Пов. Бр.351 од 30. октобра; Пов. Бр. 372 од 13. новембра; Пов. Бр. 437 од 31. децембра 1935; Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 367–370.

¹⁷⁶ Александар Цинцар-Марковић је указом од 16. септембра 1935, постављен за посланика у Берлину. (АЈ, 334-Персонални-202-525, фолијација 518). Милан Стојадиновић и Георги Иванов Кјосеиванов су постигли споразум, 14–18. септембра, да Дамјан Велчев буде склоњен из Београда како би му било онемогућена илегална делатност (АЈ, 159-52-3 Стојадиновић лично за Суботића, Стр. Пов. Бр. 1122 од 13. септембра; Субботић лично за Стојадиновића, Стр. Пов. Бр. 82 од 14. септембра; Стојадиновић, Стр. Пов. Бр. 1159 од 18. септембра 1935). Александар Цинцар-Марковић је боравио службено у Београду 30. септембра – 7. октобра, вероватно због сусрета Стојадиновића и Кјосеиванова (АЈ, 334-Персонални одсек-202-525, фолијација 516; Л. Спасов, *България, великите сили и балканските држави*, 52); а дужност је предао 10. новембра (АЈ, 334-Персонални одсек-202-525, фолијација 521). Према стилу писања и наведеним догађајима закључили смо да је писао *Aide-mémoire* пре одласка из Софије, између септембра и новембра 1935, да би упознао свог наследника са југословенском политиком према ВМРО.

¹⁷⁷ Лазар Поповски је купио недељник *Камбана* крајем 1933. или почетком 1934. и обновио дневно излагање. Редакција је подржавала звенаре, а након хапшења Лазара Поповског забрањено је даље излагање и последњи број је објављен 29. јуна 1935. године (Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 210, 254; *Български периодичен печат 1844–1944*, Том I, 388). Лазар Поповски је пуштен на слободу, 15. октобра, заједно са земљеделцима који су ухапшени након покушаја Дамјана Велчева да изврши државни удар 2. октобра (Н. Петровић, прир., *Извештаји*, Књига VI, 369).

¹⁷⁸ АЈ, 310-2 Ед-Мемоар, строго поверљиво, Предмет: Протогеровисти.

¹⁷⁹ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 310, 350, 351.

кон убиства Тодора Александрова Попрушева убијено је 193 човека, а после Александра Протогерева 225 особа.¹⁸⁰

У својим мемоарским списима Константин Тодоров и Петар Шанданов су желели да мистификују своје побуде, циљеве и изворе финансирања. Константин Тодоров је правдао сарадњу земљеделских емиграната са протогеровистима ВМРО који су учествовали у државном удару од 9. јуна 1923. и обрачуна са члановима БЗНС. Конструирајући своју тезу, представио је Александра Протогерева у складу са југословенским схватањем да су протогеровисти били бугарске патриоте и користио се идејом „Балкан балканским народима“. Да би умањио његову улогу у српско-бугарским односима до 1918,¹⁸¹ и односима ВМРО према БЗНС након Првог светског рата, Константин Тодоров га осликава као искреног македонског патриоту који се борио за слободу Македоније од југословенске и грчке власти све док му Бенито Мусолини наводно није понудио титулу краља Македоније, по угледу на проглашење Ахмед бега Зогуа за краља Албанаца. Његово убиство објашњава одбијањем те италијанске понуде, јер није желео да буде њихово оруђе против слободе балканских народа. Константин Тодоров је избегао да изложи хронологију догађаја да би могао да конструише своју тезу, јер је Александар Протогеров убијен 7. јула 1928, а Ахмед бег Зогу се прогласио за краља 1. септембра исте године.¹⁸² Петар Шанданов је желео да прикрије да је новац приман директно од Југословена, те је у својим мемоарима и исказу датом бугарским истражним органима 1951. навео да је прве суме примио од Константина Тодорова, али да је знао да потиче из југословенско-британских извора. Његови мемоари, стенографски диктирани 1930, покривају период до зиме 1929/1930. године, када су успостављени први контакти југословенских служби са протогеровистима посредством Лазара Поповског.¹⁸³

Основни циљ сарадње југословенских државних органа са појединим фракцијама ВМРО била је заштита цивилног становништва, чиновника и службеника од комитских и терористичких акција. Док су македонствујушчи били фокусирани на комитске

¹⁸⁰ Дончо Даскалов, *Политически убијства в новата история на Бџлгария* (София: Петър Берон, 1999), 108, 142.

¹⁸¹ Васил Пундев је сматрао да су два најзначајнија подвига генерала Александра Протогерева били гушење Топличког устанка 1917. и одбрана Софије од напада побуњених војника-земљоделаца Рајка Даскалова 1918 (Васил Пундев, *Следъ злодейството. Шестъ месеца отъ убиството на Александъръ Протогеровъ* (София: Е. Петковъ, 1929), 35).

¹⁸² Константин Василев Тодоров, *Изповедта на една луда балканската глава* (София: Летописи, 1994), 314, 315.

¹⁸³ П. Шанданов, *Богатство ми е свободата*, 308, 345, 348, 349.

акције, федералисти су сарађивали првенствено у оквирима УПББ-а; а када су прешли на атентате протогеровисти су добијали револвере и новац. Југословенске службе на тај начин су парирале раду ВМРО истим средствима које је користила и сама организација. Подстицањем међусобних обрачуна, југословенске државне институције су утицале на слабљење њихових акција у Вардарској Македонији, омогућавајући одржавање реда и мирнијег живота међу локалним становништвом. Други циљ који је постизан имао је пропагандни карактер. За разлику од сукоба УПББ-а и ВМРО-а који су се одвијали и на југословенској и на бугарској територији, сукоби протогеровиста и михајловиста били су ограничени само на Бугарску. Тиме су југословенски државни органи могли пред европском јавношћу лакше да докажу своју тезу да је ВМРО била стационирана на бугарској територији, а не у Вардарској Македонији, као што су македонствујушчи желели да убеди међународне факторе. Истовремено је компромитована бугарска влада као неспособна да одржава мир у споственој држави, без бојазни од негативних ефеката по међународни углед Југославије.

Необјављени извори:

Архив Југославије: Фонд Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије (14); Фонд Централног пресбириа Краљевине Југославије (38); Фонд Министарства правде Краљевине Југославије (63), Поверљива архива; Фонд Сталне делегације Краљевине Југославије при Друштву народа – Женева (159); Збирка Александра Цинцар-Марковића (310); Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Политичко одељење и Персонални одсек Управног одељења; Збирка Војислава Јовановића Марамбоа (335); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Енглеској – Лондон (341); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара (370); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Сједињеним Америчким Државама – Вашингтон (371); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Француској – Париз, Виши (388); Фонд Посланства Краљевине Југославије у Румунији – Букурешт (395)

Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције; Збирка Танасија Динића (ТД)

Архив Српске академије наука и уметности: Заоставштина Милана Антића (14.387); Заоставштина Војислава Маринковића (14.439)

Војни архив, Пописник 17

Историјски архив Београда, Фонд Управе града Београда (1)

Објављени извори:

Димић, Љубодраг и Ђорђе Борозан, прир., *Југословенска држава и Албанци*, Том I, Београд: Службени лист СРЈ, 1998.

Коларж, Йозеф, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев, и Лидия Манолова, със., *Извори за българската история, Том XXVII, Чехословашки извори за българската история, Том II*, София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1987.

Коларж, Йозеф, Иван Щовичек, Валериан Бистрички, Васил А. Василев и Лидия Манолова, със., *Извори за българската история, Том XXVIII, Чехословашки извори за българската история, Том III*, София: БАН, 1994.

Митев, Димитър, със., *Цар Борис III в британската дипломатическа кореспонденция (1919–1941 г.), Том I (1919–1934)*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2005.

Moscato, Ruggero, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VII* (24 settembre 1928 – 12 settembre 1929), Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1970.

Moscato, Ruggero, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935, Vol. VIII* (13 settembre 1929 – 14 aprile 1930), Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1972.

Moscato, Ruggero, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935* (1 gennaio – 4 settembre 1931), Volume X, Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1978.

Петровић, Нада и Саша Илић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (август-децембар) 1930. године, Књига I*, Београд: Архив Југославије, 2005.

Петровић, Нада и Јелена Бакић, прир. *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1931. годину, Књига II*, Београд: Архив Југославије, 2007.

Петровић, Нада, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1932. годину, Књига III*, Београд: Архив Југославије, 2008.

Петровић, Нада и Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1933. годину, Књига IV*, Београд: Архив Југославије, 2009.

Петровић, Нада и Јелена Ђуришић, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1934. годину, Књига V*, Београд: Архив Југославије, 2010.

Петровић, Нада, прир., *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1935. годину, Књига VI*, Београд: Архив Југославије, 2011.

Toscano, Mario, *I Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935, Volume VI (1 gennaio – 23 settembre 1928)*, Roma: Istituto poligrafico dello stato, 1967.

Цветковић, Срђан, *Раде Ристановић и Небојша Стамболија, прир., Колаборационисти пред судом Озне. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне, приређивачи*, Београд: ИСИ – Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић”, 2018.

Мемоарска и дневничка литература:

Казасов, Димо, *Видјано и преживјано, 1891–1944*, Софија: Отечествен фронт, 1969.

Михайловъ, Иванъ, *Спомени II. Освободителна борба 1919–1924 г., [Louvain]*, 1965.

Михайловъ, Иванъ, *Спомени III. Освободителна борба 1919–1924 г., [Louvain]*, 1967.

Пърличев, Кирил, *36 години във ВМРО. Спомени на Кирил Пърличев*, Софија: Веда-МЖ, 1999.

Пундевъ, Васил, *Следъ злодейството. Шестъ месеца отъ убийството на Александъръ Протогеровъ*, Софија: Е. Петковъ, 1929.

Тодоров, Константин Василев, *Изповедта на една луда балканската глава*, Софија: Летописи, 1994.

Шанданов, Петър, *Богатство ми е свободата. Спомени*, Софија: Гутенберг, 2010.

Штампа:

Свобода или смърт. Революционенъ листъ (1930)

Революционенъ листъ. Периодическо издание на ВМРО (1932, 1932)

Литература:

Avramovski, Živko, „O stavu jugoslovenske vlade prema Devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923. godine”, *Istorija XX veka, Zbornik radova, Tom IX (odg. Ur. Dr Dragoslav Janković, dr Bogumil Hrabak)*, Beograd, 1968.

Avramovski, Živko, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd.: ISI, 1986.

Александров, Валентин, Атанас Буров: *банкер, политик, дипломат*, Софија: Списание „Антени”, 2011.

Bucarelli, Massimo, *Mussolini e la Jugoslavia (1922-1939)*, Bari: B. A. Graphis, 2006.

Василев, Васил А., *Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения*, Софија: БАН, 1991.

Гаджев, др Иван, Иван Михайлов (*отвѣд легендите*), Том първи, Иван Михайлов и ВМРО, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

Даскалов, Дончо, *Политически убиства в новата история на България*, София: Петър Берон, 1999.

Даскалов, Румен, *Българското общество 1878–1939. Том I. Население. Общество. Култура*, София: Гутенберг, 2005.

Димитров, Илчо, *Българо-италиански политически отношения 1922/1943*, София: Наука и изкуство, 1976.

Янчев, Веселин, *Офицери без пагони. Съюзът на запасните офицери в България 1907–1945*, София: Военно издателство, 2000.

Иванчев, Димитър П., *със.*, *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, Том I, А–М*, София: БАН, 1962.

Иванчев, Димитър П., *със.*, *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател, Том II, Н–Я*, София: БАН, 1966.

Jovanović, Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd: INIS, 2002.

Karaula, Željko, „*Pismo vođe VMRO Todora Aleksandrova Stjepanu Radiću, 1924. godine*“, *Arhivski vijesnik*, 51, 1 (2008)

Косев, Димитър, *Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев*, София: Захарий Стоянов, 1995.

Котев, Николай и Аврора Котева, „*Краят на една загадка или понататъшно изследване? Към въпроса за съдбата на един от ръководителите на БЗНС 'Александър Стамболийски'*“ *Пладне – инженер Георги Вълков*“, *Известия на Националния исторически музей*, том XV, София, 2005.

Кривокапић-Јовић, Гордана, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (1918–1929)*, Београд: ИНИС, 2002.

Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb: Globus, 1978.

Milak, Enes, *Italija i Jugoslavija 1931–1937*, Beograd: ISI, 1987.

Мићић, Срђан, „*Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и припрема државног удара у Бугарској, 1923–1925. године*“, *Војноисторијски гласник*, 1/2014

Мичева, Цветана, *предговор у Шанданов Петър, Богатство ми е свободата. Спомени*, София: Гутенберг, 2010.

Мишић, Саша, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 19241–1927. година*, Београд: Службени гласник, 2009.

Палешутски, Костадин, *Македонският въпрос в буржоазна Югославия 1918–1941*, София: БАН, 1983.

Палешутски, Костадин, *Македонско освободително движење след Първата световна война (1918–1924)*, София: БАН, 1991.

Палешутски, Костадин, *Македонското освободително движење 1924–1934*, София: БАН, 1998.

Панайотов, Любомир, Костадин Палешутски и Добрин Мичев, *Македоният въпрос и българо-югославските отношения*, София: БКП, 1987.

Ристић, Иван, „Бугарска у југословенској спољној политици 1927. године у светлу појачане италијанске акције на Балкану“, Архив. Часопис Архива Југославије, XV, 1-2/2014

Ристић, Иван, „Југословенско-бугарска конференција у Нишу (Нишки споразум) 1923. године“, Архив. Часопи Архива Југославије, XVIII, Бр. 1–2 (2017)

Ристић, др Иван, „Антијугословенско деловање ВМРО-а из Бугарске (1923–1924): спољнополитички и безбедносни аспект“, Зборник Матице српске за историју, Бр. 96 (2/2017)

Спасов, Людмил, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, (София: СД „Габриел“, 1993.

Тасић, Дмитар, „Војно-политичка акција ‘македонствујуших’ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, Архив. Часопис Архива Југославије, III, 3/2002.

Hercigonja, dr Dunja, *Velika Britanija i spoljnospolitički položaj Jugoslavije 1929–1933. Britanska politika prema jugoslovensko-italijanskim sukobima u vreme svetske privredne krize*, Beograd: ISI, 1987.

Църнушанов, Коста, *Македония в хърватско-българските взаимоотношения през вековете*, София: ВМРО, 2000.

Dr. Srđan Mičić, Research Associate,

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

(BELGRADE)

PROTOGERSTS OF IMRO IN THE YUGOSLAV SERVICE 1930 - 1935

(Summary)

The main purpose of cooperation between Yugoslav state authorities and certain IMRO's factions was the protection of civilian population, clerks and officers from guerrilla and terrorist actions. During the period of guerrilla warfare led by the IMRO the federalists primarily collaborated within the ranks of the Association against Bulgarian Bandits (AABB). After the organisation has shifted its action to assassinations, henchmen of Protogerov were receiving revolvers and money. Yugoslav services thus contested the work of the IMRO using the same means as did the organization. Yugoslav state institutions have encouraging mutual conflicts among divers IMRO's factions which have affected the weakening of their actions in Vardar Macedonia and consequently assisted the maintenance of order and a peaceful life among the local population. The second purpose of the cooperation was affiliated to the international propaganda. Unlike the conflicts between the AABB and the IMRO which took place in both the Yugoslav and Bulgarian territories, the struggles between henchmen of Protogerov and Michailov were restricted to the Bulgarian soil. Therefore, the Yugoslav authorities could straightforwardly prove to the European public their thesis that the IMRO was based on the Bulgarian territory, and not in Vardar Macedonia as the Macedonian nationalists wanted to convince international factors. At the same time, the Bulgarian government was contested as incapable of maintaining peace in its own backyard, with no negative effects for the international reputation of Yugoslavia.

KEY WORDS: Yugoslav-Bulgarian relations, the IMRO, security policy, paramilitary actions, terrorism